

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

Adresse
REDACTION DU JOURNAL
„Droschak“
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՍԿԱՆ ԴԱՋՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԹԻՒՐԳԵՐԻ ՀԵՏ

Ներկայ խնդրի մասին խօսելու մեզ առիթ է տալիս «Դրոշակի» նախընթաց համարում տպագրած Ցամառ Մահմադ փաշայի նամակը, որ հայերին ուղղած մի ընդհանուր կոչ է միանալու թիւրքերի հետ: Մենք յարմար ենք համարում այդ նամակի առիթով յայտնել մեր կարծիքները նաև ընդհանրապես բոլոր թիւրք հակասուլթանական կամ՝ աւելի ճիշդն ասած՝ հակահամդական տարրերի մասին, որովհետև չնայելով այն բոլոր տարրերու թիւններին և երբեմն նոյնիսկ փոխադարձ թշնամական յարաբերութիւններին, որ դիտուում են դրանց մէջ, այդ տարրերը բոլորն էլ վերջին ժամանակներս, մեծ համերաշխութիւն են արտայայտում, երբ հարցը գալիս է հայերի հետ միանալու խնդրին:

Վար ժամանակ, որ մենք էինք թիւրքերին անդադար միացած կռիւ հրահրում և զարմանում նրանց անտարբերութեան վրայ դէպի Ցաճկաստանի ընդհանուր ողբալի վիճակը: Վար ժամանակ, որ մենք էինք նրանց բացատրում մարդկային ամենալայն գաղափարներով ներշնչած մեր ծրագիրը, որպէսզն նրանք աներկիւղ մօտենան, հասկանան մեզ և աջակցեն ընդհանուր գործին: Վար վերջապէս ժամանակ, որ ամեն անգամ, երբ մեր կոչերին արձագանք տուող ունէ անկեղծ ձայն էինք լսում մեր թիւրք հայրենակիցների բանակից, մենք ամբողջ յօգաւանք էինք նւիրում «Դրոշակում» այդ առիթներով մեր հրճուանքը արտայայտելու համար: Իսկ այժմ... այժմ դերերը փոխւել են. այժմ «միութեան» հրահրները անդադրում կերպով տեղում են թիւրքերի կողմից, և մենք ենք, որ չնայելով մեր ամենաբուռն համակրանքին դէպի սկզբունքը, այսօր տարաբախտաբար ստիպւած ենք անվճարական դիրքի մէջ մնալ:

Պատճառը պարզ է: Չայնրը այնտեղից չեն լուում, որտեղից մենք վաղուց իվեր շարունակ սպասում ենք, և այն դիւթիչ ձայները չեն դրանք, որոնք ուժեր են կազդուում, սրտեր են վառում, եղբայր եղբօրը ճանաչեցնում... Ինչպէս միութեան գաղափարը — այն գաղափարը, որ դեռ 10 տարի առաջ մենք ընտրել ենք իբրև հիմնական կէտ մեր ծրագրում — պահանջն այսօր անտարբերութիւնների շրջաններում

և համակրութիւն գտնելու համար, երեւի նոյնպէս տարիներ կը պահանջեն՝ մինչև որ կիրադորուի այդ միութիւնը՝ ազգով տարբեր, բայց միևնոյն թշնամու դէմ կուող տարրերի մէջ:

«Միանա՛նք» — գեղեցիկ միտք. բայց ո՞ւմ հետ և ի՞նչպէս: Հայ յեղափոխականները վաղուց են հրապարակի վրայ և վարում են արդէն այն կռիւը, որի անունով մեզ հրահրում են միանալ: Իսկ ո՞ր են թիւրք-կուողները... Մինչև այժմ մենք տեսանք անհասներ, խմբեր, թղթի պրօպագանդայով պարապողներ, բայց չտեսանք գործով կուողներ, գործի պրօպագանդիստներ: Վարժած բուն տաճիկ ժողովուրդից և յենած սակաւութիւ թիւրք ինտելիգենցիայի մի աննշան մասի վրայ, երիտասարդ-թիւրքերը մնում են դեռ ևս «յեղափոխութիւնը իվերուստ» հասկացող պօլիտիկաններ, թող անկազմ և հեռաբար դեռ ևս անգործ, խօսքի մարդիկ...

Խօսելու համար միանա՛նք: Եւ երանի թէ գոնէ խօսքի պրօպագանդը տանէին դրանք այն ճշմարիտ ուղղութեամբ, որը համապատասխանում է տաճիկ ժողովուրդի ժամանակակից կուտուրական պահանջներին: Թերթեցէք երիտասարդ թիւրքերի հրատարակութիւնները, և դուք չէք գտնի նրանց մէջ ոչ մի կռիւ տաճիկական կեանքի այն ներքին կաշկանդիչ գործօններ, որ մենք՝ հայ ժողովուրդի կեանքում չենք լնայել երբեք և հարևանել ենք ոչ պակաս քան արտաքին թշնամուն: «Մեր պատմութիւնը եւրօպականից բարձր է, մեր հաւատահամբերութիւնը աւելի» — գրում է մէկը: «Չկայ Ցաճկաստանում ոչ մի չարիք, որ աւելի մեծ չափերով գոյութիւն չունենար լուսաւորւած կուող եւրօպայում» — լրբաբար կրկնում է անդադար միւսը *): — Միակ չարիքը սուլթան

*) Օրինակի համար յիշենք այստեղ թէկուզ միմիայն սպագայ սուլթանական սենեկապետացուների բոյն «Մէլ-վերէթ» լրագրի սեպտեմբեր ամսւայ համարի երկու յօդուածները — «Ինչո՞ւ» և «Մեղաւոր են թէ՞ ոչ»: Այդ յօդուածներից առաջինում լրագիրը, իրեն յատուկ երկդիմի, ճիզլեթական ձևերով, զայրանում է այն բողոքի դէմ, որ բարձրացնում են եւրօպացիք ու եւրօպական լրագիրները Սպաղանքի կոտորածի առիթով և արդարացնում է իրողութիւնը հարցնելով՝ ինչո՞ւ Անգլիա և Ֆրանսիա կարող են Մթրիկայում սպանութիւններ աւնել իսկ քիւրդը կամ տաճիկը իրենց երկրներում չեն

Համիդի անձնաւորութիւնն է և Տաճկաստանի քառորդ դարւայ ամբողջ տագնապը՝ միայն նրա քմահաճոյքների արդիւնք: Չի լինի Համիդը, և Տաճկաստանը կը դառնայ օրինակելի երկիր, — ահա ինչ են միաբերան կրկնում բոլոր երիտասարդ թիւրքերը, ահա զանազան ձևերով համեմած ինչ հոգևոր սնունդ են մատակարարում նրանք իրենց ժողովրդին, ընկձելով նրա անսահման տգիտութեան առաջ խոնարհւելով նրա կոյր աւանդապահութիւնների, կրօնական և այլ սպանիչ նախապաշարմունքների դիմաց ու կամայակամայ շոյելով նրա հակակուլտուրական հակումները...

Սրանց հետ միանանք:

Անկասած, հէնց այդ պրիմիտիվ աշխարհահասարակութիւնն է բացատրուում և այն երևոյթը, որ երիտասարդ թիւրքերը, մեծից սկսած մինչև փոքրը, հայկական հարցի վերաբերմամբ միշտ ներշնչած են միևնոյն ոգով, այսինքն՝ հայկական հարցի համար, իբրև միջազգային խնդրի՝ համար, ոչ մի արդարացուցիչ հանգամանք չտեսնելու հակումներով հայերի կրած սարսափները նրանց թշուառ գլխին փաթաթելու պատրաստականութեամբ, հայկական կոտորածները անուղղակի ձևերով արդարացնելու տրամադրութիւններով և վերջապէս մի այնպիսի պահանջատուութեամբ դէպի մեզ որ կարծես թիւրք ժողովուրդն է մեծապէս վնասուել հայերից և վերջիններս են, որ դեռ մի բան պարտական են նրան: Սա արդէն չարիքի գիտակցութիւնն է, սա մեր սպասած թարմ, գաղափարական հոսանքը է, սա «առանց խտրութեան կրօնի և ազգի» խնդիրներ դնող և այդ խնդիրներով տանջող գործիչների ընթացք է, այլ միմիայն թուլացող տաճկական պետութեան քաղաքական արտաքին դիրքը պահպանելու ճիգեր — ճիգեր, որոնք իբրև թէ անպատճառ պահանջում են հայկական և ուրիշ հարցերի կատարելալ էջզօքացումը Տաճկաստանում: Ահա սրանք,

կարող իրենց հասկացած ձևով դադաստան կապել հայ աւազակների հետ: Երկրորդ յօդուածում «Մէշվէրէթը» կրակ է թափում եւրօպացոց վրայ, որոնք բողբեցին թէ Իհարբէկիրի հերոս Յնիս֊փաշայի Հալէպ նահանգապետ նշանակելու դէմ և թէ Բիթլիսի զինւորական հրամանատար Ալի֊փաշայի դէմ, որ հեղինակ եղաւ Սպաղանքի և ուրիշ գիւղերի կոտորածին.

«Սուլթանի և մանաւանդ ներքին գործոց նախարարի պարտքն է պաշտպանել իր պաշտօնեաների պատիւը և օրինաւոր վարմունքը», — թելադրում է լրագիրը և շարունակում — «Սպաղանքի դէպքը տեղի ունեցաւ այն ժամանակ, երբ գերմանական կայսրը հրամայում էր Չինաստան գնացող իր զինւորներին ոչ մի գթութիւն ցոյց չտալ դէպի նրանց, որոնք կը դիմադրեն զէնքով: Եթէ Ալի֊հէյմի այս խօսքերը ուղղած լինէին Ալի փաշային, նա իր հերոսական գործերի համար վարձատրութիւն կը ստանար»:

այս մարդիկն են, որ այսօր միութեան ձեռք են մեկնում մեզ: Եւ եթէ մենք միշտ պատրաստ ենք ընդունել այնպիսի ձեռքեր, որոնք ընդունակ կը լինեն հայերին դիմելիս զգալ իրենց պատմական հրէշաւոր յանցանքը, ամաչել և սոսկալ այն անօրինակ ոճիրի դիմաց, որ կատարեց հայերիս վերաբերմամբ իրենց դժոխք երկրում և իրենց ժողովրդի աչքի առաջ եթէ մենք պատրաստ ենք ձեռք մեկնելու այնպիսի թիւրքերին, որոնք ամէն ըոպէ կը գիտակցեն հայ ժողովրդի անօրինակ դժբախտութիւնը և քաղաքացիական համարձակութիւն կուսնան թէկուզ արարաշխարհի առաջ և ամէն հանգամանքներում բարձրաձայն գոչելու՝ թէ այնպիսի մի սատանայական կառավարութեան դէմ, ինչպիսին տաճկականն է, հայերը իրաւունք ունէին և ունեն ինչ միջոցների էլ ասես դիմելու, — ապա այդ գիտակցութիւնից և քաղաքացիական այդ զգացմունքից զուրկ ձեռք մեկնողների դիմաց մենք կարող ենք միայն բացականչել՝

Ի՞նչպէս ընդունել այս ձեռքերը, որ ուզում են միայն մեր ձայները խեղդել...

Եւ յետոյ: Երիտասարդ թիւրքերը կարող են ցոյց տալ մի խումբ, որ ընդունակ լինէր մեզ հաւատ ներշնչել դէպի իր բարոյական նոյնիսկ այն փոքրիկ գործերում, ուր մենք միշտ կարող էինք համերաշխաբար ընթանալ Բանի֊քանի շանտաժիստներ տեսնել մենք ներկայումս գոյութիւն ունեցող բոլոր կուսակցութիւնների, բոլոր խմբերի մէջ: Անուններ չտանք. դրանք շատ լաւ յայտնի են մանաւանդ իրենց թիւրքերին: Միակ հայը, Ամեղեան անունով, որ ստովգլիսով յարել էր «Մէշվէրէթի» խմբակին, նա էլ իր կարճատև թղթեայ գործունէութիւնը «Մէշվէրէթի» միտնորոտում վերջացրեց կաշուելով սուլթանից և վերագործաւ Պօլիս պաշտօնի: Դանր է խոստովանել, որ երիտասարդ֊թիւրքութիւնը այժմ ապրուստ ճարելու, անձնական կարիէրա ստեղծելու մի սինօնիմ է դարձել Եւրօպայում: Չկան համողած մարդիկ, չկան անձնուրաց գործիչներ, չկան բարոյական մարտեր բնազդների տիպարներ, որոնց հետ միայն կարելի է կապել յեղափոխական կուլի տատասկոտ ճանապարհին...

Ո՞ւմ հետ միանանք:

Իսկ որն է այն ծրագիրը, որ պէտք է համախմբէ տաճկահայատակ բոլոր նեղուղ բոլոր դժգոհ ու բողբոջ տարբերին. ի՞նչ պէտք է ընդունել բոլորիս համար պարտաւորեցուցիչ նպատակ և որոնք են այն միջոցները, որ պէտք է հասցնեն մեզ մեր նպատակին:

«Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը» — որի անունից միայն իհարկէ մենք իրաւունք ունենք խօսելու — ընդհանրացնելով Տաճկահայաստանի վերաբերեալ իր ծրագիրը, կարող է առաջարկել համայն Տաճկաստանի համար մի կազմակերպութիւն, որը — միւս հաւասար

պայմաններում — անշուշտ ընդունակ է միացնել բոլորին: Դա Ֆեդերատիվ (դաշնակցական) ուսման ակադեմիան կազմակերպութիւնն է, որի համաձայն տաճկահայաստակ բոլոր ժողովուրդները կազմում են մի անխախտ ամբողջութիւն, բայց իւրաքանչիւրը իր ներքին, տեղական ինքնավարութեամբ: Երիտասարդ թիւրքերը դրա տեղ ղնում են Միթհագր-փաշայի սահմանադրութիւնը՝ կարծելով, որ դա միանգամայն բաւարարութիւն կըտայ բոլոր տարրերի կուլտուրական պահանջներին:

Ենթ իհարկէ այն տեսակ մտածողները չենք, որոնք զանազանութիւն չեն գտնում: սահմանադրական և միապետական կարգերի մէջ: Այ՛ մենք ընդունում ենք առաջինի բոլոր բարեքեր առաւելութիւնները երկրորդի դիմաց: Բայց Տաճկաստանին հարկաւոր են ուտ measures, but men (ոչ թէ միջոցներ, այլ մարդիկ) — ասել են Տաճկաստանը ճանաչող մարդիկ, և Հատտի-Հիւմայունը 1856 թւին և Սահմանադրութիւնը 1876 թւին, իբրև կենդանի օրինակներ՝ գալիս են հաստատելու այդ հայեացքը: Այո, ամբողջ մի դարի ընթացքում բոլոր վերանորոգիչ փորձերը անցան Տաճկաստանի պատմութեան էջերով իբրև մեռած խօսքեր, իբրև կեանքի չվերածւելու համար ստեղծած անբնական օրէնքներ, որովհետև Տաճկաստանը կուլտուրական կեանքի համար անպատ է, որովհետև նրա ժողովուրդը դեռ ևս տգէտ է, իսկ տաճկական իշխող բիւրօկրատ-ինտելիգենցիայի և հոգևորականութեան մէջ տիրում է արևելեան սպանիչ մթնոլորտը: Ահա ինչու մեր թիւրք հայրենակիցները մեզ ուէ յոյս ներշնչելու համար պէտք է մօտենան մեզ թողնելով որնդհանուր բարենորոգումների՝ հին երգերը, որոնք վաղուց արդէն խլացնում են մեր ականջերը և որոնք սակայն մարդավայել կեանքի ձգտող տաճկահայաստակ ժողովուրդներին մինչև այսօր ուրիշ ոչինչ չեն տւել բացի սիստէմատիք կոտորածներից:

Համաձայն վերոյիշեալ ուտ measures, but men բանաձևին, Տաճկաստանում այն ժամանակ կը լինի ուէ իրական փոփոխութիւն, երբ, երկրում կը կազմւի մի համերաշխ քաղաքակիրթ ուժ, որ ընդունակ լինէր այս կամ այն կարգերը հաստատելու և պահպանելու: Ընդունելով Ֆեդերատիվ պետական կազմակերպութեան նպատակը միայն՝ կարելի է ներկայումս կազմել մի այդպիսի ուժ: Այսօր կենդանի փաստեր են՝ հայկական, մակեդոնական, ալբանական, յունական, արաբական և ձեր շարժումները: Պարզենք բոլորի առաջ Օտտոմանեան Դաշնակցութեան եղբայրական դրօշակը: խրախուսենք այդ շարժումները բոլոր կարելի միջոցներով՝ անկեղծ գործակցութեամբ փոխադարձ վստահութիւն ներշնչելով, որ իւրաքանչիւր ժողո-

վորդի էական պահանջները գոհացում կըստանան. տենդային ջանքերով պատուիրք և ձեր ժողովուրդի գիտակցութիւնը պատող խաւարը, — և մեզ կը յաջողի համախմբել բոլոր տաճկահայաստակ ժողովուրդների առաջնադէմ, որին ապահով և ազնիւ տարրերը, որոնք՝ միասին վերցրած՝ և կըտան երկրին այն ուժը, որի կարիքը զգացւում է: Եւ եթէ վերջապէս դուք հաւատում էք սահմանադրութեան բարեքեր հետևանքներին, թողէք նախ՝ ընդհանուր նպատակի առաջ միանան, իմի ձուլեն բոլոր տարրերը, իսկ նրանից յետոյ կեանքի ընթացքը, ժամանակի պահանջները ինքնըստինքեան ցոյց կըտան թէ որքան անհրաժեշտ է մինչև Օտտոմանեան Դաշնակցութեան հաստատուելը՝ ընդունել իբրև իջևան, իբրև անցողական մի շրջան — ձեր փայփայած սահմանադրութիւնը: Բայց դուք, երիտասարդ թիւրքեր, հակառակ էք դրան, և մէկ սուլթանին լսութիւնով պատրաստ էք մեզ էլ չլինայել:

Ինչպէս հետևենք ձեզ...

Գալով միջոցների խնդրին, այստեղ ևս դրութիւնը անորոշ է: „Օսմանլիս“ միակ խումբն է, որ յայտարարել է իրեն յեղափոխական, իսկ „երիտասարդ թիւրքեր“ են իրենց անւանում բոլոր բողոքողները, բոլոր դժգոհները: „Մէշվէրէթը“ իրեն „կարգի և յառաջդիմութեան“ կողմնակից համարելով՝ հանում է իր ծրագրից յեղափոխական միջոցները: Տամատ-Մահմուտ փաշան պարզ չէ խօսում այն ձևերի մասին, որոնցով կարելի է „ընթել հայրենիքը կեղեքող բռնակալութիւնը“, և եթէ ներելի լինէր ենթադրութիւնների մէջ մտնել միայն կարող էինք ասել, որ յամենայն դէպս նա „կարգի և յառաջդիմութեան“ կուսակցութիւնից շատ աւելի է առաջադէմ:

Ար միջոցների վրայ պէտք է կայանայ միութիւնը:

Հայրենակիցներ. մենք խօսեցինք ամենայն անկեղծութեամբ — այնպէս, ինչպէս խօսում ենք ինքներս մեզ հետ և ինչպէս վայել է լուրջ հարցերի դիմաց: Եթէ տեղ-տեղ մենք ստիպւած եղանք խիստ լեզու բանցնել — դա բացատրւում է ոչ թէ մեր կոշտութեամբ, այլ միակ ցանկութեամբ՝ չթողնել ոչ ներկայի և ոչ ապագայի համար մութ, անորոշ կէտեր: Իսկ մի անգամ էլ ձեր առաջ մեր տրամադրութիւնները շեշտելու համար՝ աւելացնում ենք և հետևեալը.

Թիւրքեր. մենք չենք ձգտում ոչ հայ թագաւորութեան վերականգման, ոչ թէկուզ 100 մարդուց միայն բաղկացած ուէ ազգութեան սպառնող գերիշխանութեան, ոչ էլ անպատճառ ձեր պետութիւնից անջատելուն: Մեր դրութիւնը պարզ է. ինչպէս ձեզ վիճակւած է գործել ձեր ժողովուրդի մէջ, նոյնպէս էլ մեզ համար աւելի յարմար է մեր ժողովուրդի պէտքերին հետևել: Եթէ մենք այսօր կոչում ենք բարձրաձայն՝ „Աեցցէ՛ հայկական շարժումը“, „Աեցցէ՛ հայ յեղափոխութիւնը“ —

դա չէ նշանակում, որ մենք միշտ պատրաստ չենք նոյն ոգևորութեամբ նաև կոչելու՝ «Աեցցէ՛ ընդհանուր օտոմանեան յեղափոխութիւնը», «Աեցցէ՛ ընդհանուր օտոմանեան անկախութիւնը»։ «Աշխատաւոր դասակարգերը իրենց բնական և բազմակողմանի զարգացման համար կարիք ունեն իրենց ազգերի անկախութեան ոչ պակաս, քան ընդհանուր ձայնատուութեան, կապակցութիւնների և մամուլի ազատութեան»։ «միջազգայնութիւնը չէ հերքում ազգայնութիւնը, այլ նշանակում է միայն ազգերի ազատութիւն և հաւասարութիւն»։ — ասում է յայտնի Կոնցկին։ «Միջազգայնութիւնը նոյնքան հակառակ չէ ազգայնութեան, որքան սօցիալիզմը՝ անհատականութեան, այսինքն անհատի զարգացման»։ «առանձին ազգերի անհատականութիւնը մարդկութեան համար նոյնն է, ինչ որ հասարակութեան համար անձնաւորութիւնների անհատականութիւնը» — պնդում է Լիբկնէխտ, և մենք, ինչպէս տեսնում էք, չենք հակասում և չպիտի հակասենք միջազգայնութեան գաղափարին։

Այո, լինելով հայեր, գործելով հայերի մէջ մենք մնում ենք մարդիկ և չենք կարող ուրիշներին պակասը ցանկանալ, քան ուղղում ենք մեզ համար։ Ուրիշ հաշուով ապրողների կամ նրանց իրաւունքների սահմանափակման վրայ իրենց իրաւունքները հիմնողների վատութիւնը եթէ մենք չիմանայինք, սուլթանների տիրապետութիւնը միայն բաւական կը լինէր դրանում մեզ համոզելու համար։ Տւէք մեզ ուէ հաւաստիք, որ միանալով ձեզ հետ՝ դրանով մենք չենք ապահովի միայն ձեր հանգստութիւնը՝ թէ հայկական հարցը յաջողաբար խեղդեցիք և որ այդ հարցից այլևս վտանգ չկայ օսմանեան գերիշխանութեան և նրա վաղեմի աշխարհակալ փառքին, այլ դրանով ձեռք կը բերենք թիւրք ինտելիգենցիայի մի արժանապատուութիւնը, որ կարող է բարեփոխել մեր ժողովրդի դրութիւնը — և մենք յեղափոխականին վայել աւելնով կը վազենք ձեր շարքերը ամրապնդելու։

Բայց երբ կը լինի այդ...

I

Այն ազատութեան սէրը չէ մենակ, որ ինձ մղում է կուրի վառ հանգես, — Հրեղէն ոխն է, վրէժն՝ անյատակ, որ սիրտս է այրում ժահր-թոյները պէս...

Ախ, թէ լինէի կայծակ-հրաբուրդի Մուսլ Տաւրոսի ճակատից վիժած, Պիտի փշթէի, շանթէի պիտի Թշնամու կուրծքը շար, արիւնախանձ...

Բայց հոգուս խորքում օձեր են զեռում, — Արեժի իժեր — սև, կծիկ-կծիկ. — ու ո՞ւմք է սիրտս, և պիտի պայթի, Թշնամու գլխուն նա՛ պիտի պայթի...

II

Այ, ջան-հայրենիք, ինչքան սիրուն ես, Սարերդ կորած երկնի մովն մէջ. Ջրերդ՝ անուշ, հովերդ՝ անուշ, Մենակ բալէքդ արուն-ծովի մէջ։

Քու հողին մեռնիմ, անգին հայրենիք, Ախ, քիչ է, թէ որ մի կեանքով մեռնիմ. Երնէկ ունենամ հազար ու մի կեանք, Հազարն էլ սրտանց քեզ մատաղ անեմ։

Ու հազար կեանքով քու դարդին մեռնիմ, Բալէքիդ մատաղ, մատաղ քու սիրուն, Մենակ մի կեանքը թող ինձի պահեմ, — Ին էլ քու փառքի գովքը երգելուն, —

— Որ արտուտի պէս վեր ու վեր ճախրեմ՝ սոր օրւայ ծէգիդ, ազիզ հայրենիք. Ու անուշ երգեմ, բարձր ու զիլ գովեմ՝ Կանանչ արեդ, ազատ հայրենիք...

ՀԱՅ-ԳՈՒՍԱՆ

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ն Ե Ն

20 յունիս

Կառավարական գանձին դատարկութիւնը անօթի շունքը բրած է կառավարական, մանաւանդ ոստիկանութեան պաշտօնեաները, որոնք կաշխատին իրենց երևակայութեան զօր սալով, նորանոր ինչպիսիք երեւան հանել թէ գործունեայ երևանալու եւ թէ իրենց էնթրիկներու ենթականերն կեղծքելով՝ ապրելու համար, Գողեր, անբարոյականներ իրենց պաշտպանութեան տակ կը շրջին քաղաքն ու այլեւստաններն և ամէնքն ալ վտան են, թէ ոսկոր մը նետկով Հիւսիսի, Մէմէտի, Ապոյի, Մկրտիչի առջև ուղածուն պէս կրնան շարժիլ, որ համարելով սեւէ գատորան ու արդարութիւն Յեղափոխական խնդիրներ յուղելու եւ զբալատութիւններ ընելու համար յիշտայ կոմիտարներու աջակից են կարգ մը շահամուղ եւ սննդի շայեր, որոնց պարագուիներն են մասնիչ Չարգճեան, քէօր Արթաւուր եւ Վաղգէնի հին ընկեր՝ դաւաճան Յովհաննէս Մէմէրճեան, որ անցեալ տարի կառավարութեան ձեռք յանձնեց Խաչիկ անունով մի երիտասարդ քսան ոսկիի փոխարէն, զոր ստացաւ քէօր Արթաւուրի միջոցով։

Եթ թ ութ ամիսներէ ի վեր Արծիէ գաւառի 20-21 հայ զիւղերու կողմէ մէկ քանի զիւղապիտաներ տեղիս կառավարութեան դիմած էին՝ հայտարարեցի համարիներու պէս և 2 էքի փաշայի սիրական դահիճ քէօր Հիւսէին փաշայի անպթոթիւններու եւ խեղճութիւններու դէմ բողոքելու եւ թէ վերջինին միջոցով իրենց զիւղերը բոյն դրած քիւրդերը պուրս հանելու համար եւ իրաւ այդ զիւղերը որ Սիփանի ստորոտը կը գտնուին, բոլորովին այդ մարդակերպ գայլի կամայականութեան ենթարկուած են։ Իր դօլ ամս երկու ամէն զիւղ և ամէն սուն մուտք ունին, շատ մը հայ աղ-

ընկերներ (աւելորդ է յակամէ անւանէ ըսել) բունի փառացուցած եւ մասնաւորապէս գարձուցած են, իրենց հակաակող մէկ երկու միլիոններ սպաննած, կարգ մը գիւղերու մէջ հայերու տուններ յնակութիւն հաստատած եւ ուրիշ անթիւ քրդական բարբարոսութիւններ Գիւղացիներ, ավէն փառաց աչք առած՝ գոյլի փութիւն մը թէ Բարձրագոյն Ինտը եւ թէ պատրիարքարանը անգին ծախքերով հեռագիր քաշելով՝ ճար մը խնդրած էին իրենց անել վիճակին:

Կառավարութիւնը զարմայած եւ միանգամայն յուսահատած անոնց օրինաւոր, բայց ձանձր ալի գիտեւնորէն, վերջապէս հաճած էր զօրք հանել անոնց գիւղերն թէ քիւրդերը վտարելու եւ թէ գիւղացիները Հիւսէին փաշայի ղօր ա մ ն եր ու ղէմ պաշտպանելու համար Խեղճերը Հիւսէին փաշայի գէպի Երզնկա մեկնուող իրենց բողոքի արգելանք կարծած էին, մինչդեռ չեն գիտեր թէ ուրիշ նամիղիներու գլխաւորներու հետ, Ձէքի փաշայի նախագահութեամբ, ո՞վ գիտէ ինչ չարիքներ կը դաւեն ժողովը դեռ վերջացած չէ. հոն կանչած է նաեւ, ինիլի ալոյց, Յէրիֆ պէլը, Կըսուի թէ նոր կանգադրութիւններ պիտի ըլլան նամիղիները բարեկարգելու համար. անշուշտ ի վնաս հայ ազգաբնակչութեան:

5 յուլիս

Արեւստական սովը դեռ վերջացած չէ, թէեւ հունձերը լաւ արգիւնք կը խոտանան: Ամբողջ նահանգը հաց կ'աղաղակէ: Կառավարութիւնը իբր թէ հացի սղութեան առջեւն առնելու համար՝ ինքը կ'ամբարէ ցորենները եւ իր ձեռքով ծախել կուտայ, որով շատեր չեն ուզեր իրենց ունեցածը ծախելու, իսկ չլիակայ նահանգներէն արգելած է ցորենի արտածութիւնն, կարծես թէ մէկուէկու օտար եղած ըլլային: Հացի օխայի գինը 50 փարայէն 100 փարայի բարձրացաւ. հասած օգնութիւններն կաթիլ մը ջուր են: Ո՛ր է այն հիւրասէր գիւղացին, որուն տունը հագարաւորներ կը կերակրէին. այժմ խոտածարակ կ'ապրին եւ շատերը արդէն իրենց ապագայ ամբողջ հունձքն ժողովուն իրենց զաւակներուն պատու մը հաց հայթայթելու համար: Վաշխառու քաղաքացին տղուկի նման կը ծծէ գիւղացիներու առանց այն ալ չորցած, անօթութենէ նւաղած մարմինը:

Սովին հետ ձեռք ձեռքի տւած կառավարութիւնն անողքելի կերպով հարկեր կը հաւաքէ. հարկբաւորներ կը փախչին գէպի միւռաստան, հոն իրենց ընտանիքի ապրուստը ճարելու յոյսով: Ո՛ր է սա, («Տովի») Սրմաննան. ո՛ր է հարկերու բաշխումը, ճանապարհներու ազատութիւնը. ո՛ր է նա ի՞նչ, հերիք չէ՞ տակաւին հայ ազգը խարել:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Տ Ա Ս Ն Ի Ն Ե Ր Ո Ր Գ Դ Ա Ր

(Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Ս Օ Յ Ւ Ա Լ Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն)

IV

«Աստուծոյ ողորմութեամբ եւ կամօք ժողովուրդի» Լուի Ֆիլիպպ եղաւ Փրանսիայի Թագաւոր եւ խոստացաւ յարգել սահմանագրական իրաւունքները: Աջ մի խոստում սակայն, որքան էլ նա հեղինակաւոր ու անկեղծ լինէր, չէր կարող խաղաղացնել այնձուպի Փրանսիան եւ մանաւանդ նրա մշտաբարձր մայրաքաղաքը, ուր օրըստօրէ շեշտուում էր դասակարգերի հակամարտութիւնը եւ ուր արդէն սպառնական գոլուխ էր բարձրացրել նոր իդէալներ ու նոր կեանք անետող՝ ս օ ց ի ա լ ի զ մ ի կարմիր ուրաւկանը: Բուն ժողովուրդական թագաւորը մետափիլիսոփայական

մի երևոյթ է. նա երբէք չի եղել պատմութեան մէջ, երբէք չի էլ լինի: Թագաւորները յենուում են միշտ այս կամ այն դասակարգի վրայ, պաշտպան կանգնելով միշտ հզօրներին՝ ընդդէմ թոյլերի: Նրանք երբեմն աշողում են սին խոստումներով հմայել ժողովուրդային ընդհանրութիւնը, բայց և միշտ դաւաճանում են նրա շահերին:

Բուրքօնները յենուում էին գլխաւորապէս ազնւականութեան ու կղերի վրայ, Ֆիլիպպ Օրլէանեան յենուում էր ազատամիտ բուրժուազիայի վրայ: Բայց քանի որ բուրժուազական ազատամտութիւնը վերջին խօսքը չէր. հասարակական եւօլիցիայի, քանի որ անասական կենսաբան, գիտութիւնն ու գրականութիւնը նոր, աւելի թարմ ու արմատական հոսանքներ էին արտադրել, հասկանալի է ուրեմն, որ անտագոնիզմը պիտի կանգուն մնար. ժողովուրդի ու իշխանի միջև և որ յեղափոխական հանրապետական պայքարը պիտի յարատեւէր: Գոյլ էր կուսակցութիւնների, որ և կոխ էր դասակարգերի Հանրապետականները — բանւորներ, համալսարանականներ, ինտելիգէնցիայի ամբողջ ազատամիտ մասը — երազում էին 1793-ի հանրապետութիւնը: Միւս կողմից՝ հետզհետէ կազմակերպուում էր բուն ընկերակարական կուսակցութիւնը իր յատուկ կերպարանքով և սկսում էր գեր խաղալ հասարակական-քաղաքական կեանքում: 1830-ից մինչև 1840 բազմաթիւ խլրտումներ ու ապստամբութիւններ տեղի ունեցան բանւորական աշխարհում: Յեղափոխական պրօպագանդը աճում էր, կազմակերպուում էին նոր-նոր դաւադիր ընկերութիւններ, որոնց ղեկավարն ու հօգին էր հռչակաւոր Բլանկի Լուի Ֆիլիպպի կառավարութիւնը հարածում էր այդ ընկերութիւնները, բնութեամբ ճնշում հանրապետական ցոյցերը և դրանով իսկ փորում էր իր սեփական գերեզմանը:

Հատ չանցաւ, և Եւրօպան նորից դղողաց Փարիզի ահեղ որոտումներից: Եւրօպեան յեղափոխութիւնը կրկնեց 1848-ի փետրւարին աւելի մեծ ու ահաւոր չափերով: Հնչեցին դարձեալ դիորչի թագաւորը՝ աղաղակները, գինւած ժողովուրդը ներս խուժեց Ազգային Պատգամաւորական ժողովը և մէկ հարածով յեղաշրջեց տիրող քաղաքական ռէժիմը, սահմանելով աւաճառական թիւրք եւրօպական ցամաքի վրայից և արքայանիստ մայրաքաղաքները վառեց ապստամբութեան հրդեհով: Ահնա, Բերլին ոտքի կանգնեցին Սիկիլիա, Նապոլի, Միլան, Պրագա, Գրեզգէն և այլն հետեւեցին նրանց օրինակին, և ազատութեան մարտիկների արիւնը հոսեց ամիսներով: Ահնայի ժողովուրդը՝ Փարիզի անցքերով յափշտակած՝ սկսեց մի շարք ապստամբութիւններ (մարտ 1848), որոնք ստիպեցին թագաւորին փախուստ տալ ու ստորագրել սահմանադրութիւն: Ապստամբութիւնը պայթեց Սիկիլիա կղզու վրայ և այնտեղից տարածեց ամբողջ Եւրօպայում: Չեխերը, ունգարացիք նոյնպէս բարձրացան, և շատ չանցած՝ բովանդակ Աւստրիան իր բազմատարր ու բազմալեզու ցեղերով լողում էր արեան գոլորշիների մէջ: Եւրօպայի աղատագրութեան առաջին փորձերում արդէն փայլում են Գարիբալդիի ու Մաձինիի պայծառ դէմքերը: Ապստամբութիւնը խեղճեց, իբրև է. ունկեցիան յաղթա-

նակեց Իտալիայում գրականական միջոցներով—բայց ապստամբների այդ առաջին և հսկայական ճիգը ապարդիւն չանցաւ. նա զարկ տւեց ազգային ինքնաձանաչութեան, որը պիտի տար իր բաղձալի արդիւնքը 12 տարուց յետոյ:

Վէննայի ապստամբութեան հետեւեալ օրը (մարտ 18) պայթեց Բերլինը: Պաղ, խոհուն, ծանրաշարժ գերմանացիք առաջին անգամը նորագոյն պատմութեան մէջ բարրիկազնների էին դիմում: Ինչ էր նրանց պահանջը—նոյնը, ինչ որ ամէն տեղ՝ ապրել 19-րդ դարու կիսում քաղաքացիական մարդավայել կեանքով ազատ ֆէօդալական կաշկանդումներից: Սահմանադրութիւն, ազատ մամուլ ու խօսք, ազատ առևտուր ու արդիւնագործութիւն—ահա գերմանական աշխարհի պահանջները 1848-ին: Միահեծան պետերը ահաբեկած՝ յետ էին նահանջում ապստամբների առջև և շտապում էին ստորագրել այդ պահանջները: Արքան հզօր է յեղափոխութեան աստուածը, և որքան անողորմ է նա ազատութեան դահիճների դիմաց: Ահա ապստամբական մի վսեմ, անմոռանալի վայրկեան, երբ եւրոպական վեհաշուք մայրաքաղաքները մին միւսի ետեւից անձնատուր են լինում յեղափոխութեանը և երբ ժողովուրդների վեհերատ հրամանատարները լեղապատառ՝ մի անկիւն են փնտրում պատսպարելու իրենց յանցաւոր գոյութիւնը... Ապստամբները տիրանալով Բերլինին՝ չուզեցին ջնջել միապետութեան գարշելի հաստատութիւնը—այդչափ դեռ չէին հասունացել գերմանացիք, — բայց նրանք ուրիշ կերպ վրէժխնդիր եղան դարաւոր բռնակալութիւնից: Սահմանադրութիւնը կորզելուց յետոյ՝ նրանք ուզեցին որքան կարելի է նւաստացնել վեհապետի անձը: Մի օր նրանք բերին ազատութեան նահատակների դիակները դարսեցին արքայական բակում, ապա կատաղի գողում-գողումներով դուրս կոչեցին թագաւորին ու թագուհուն և ստիպեցին նրանց գլուխ խնարհեցնել ի յարգանս մեռածների...

Հարժուով Պրուսիայում չկողմացաւ: Ռամկավարականներն ու կոմունիստները (ընկերվարական) զանազան տեղերում կազմակերպել էին գաղտնի կոմիտէներ: Մայիսի 11-ին գումարեց Ֆրանկֆուրտի հռչակաւոր պարլամենտը, որ կազմում էին ամենայայտնի գիտնականներ, ազատամիտ ու արմատական պրոֆէսորներ, և որ նպատակ ունէր մշակել սահմանադրութիւն բոլոր գերմանական պետութիւնների համար: Երբ նրա դէմ հալածանքներ սկսեցին, նա նիւթեց մի շարք արիւնահեղ ապստամբութիւններ Գերմանիայի այլևայլ անկիւններում: Սաքսոնիայում, Սիլէզիայում, Բարէնում, Վիւրտեմբերգում տարածեցին ապստամբութեան ալիքները: Դա մի հոյակապ շարժում էր Գերմանիայի ազատագրութեան ու վերածնութեան: Դա բոլոր ժողովապետական յեղափոխութիւնն էր, որ կատարւել էր Փրանսիայում 60 տարի առաջ: Նա ազատեց Գերմանիան ֆէօդալական-համբարական կարգերից և դրեց նրան ազատ զարգացման ճանապարհի վրայ: Երկրի առևտուրն ու արդիւնաբերութիւնը այնուհետև ահագին թռիչքներ արին և պատրաստեցին քայլ առ քայլ գերմանական միութիւնը, որ և իրագործեց 1871-ին արեան ու երկաթի քաղաքականութեամբ: Համալսարանական երիտասարդութիւնը, ինտելիգենցիան առաջապահի դերը խաղացին 1848-ի գերմանա-

կան շարժումների մէջ: Նրանց շարքերում մենք տեսնում ենք դարուս ամենափայլուն դէմքերը՝ Կարլ Մարքս, որ կոչուած էր ի մի ձուլելու համայն աշխարհի բանւոր ընդհանրութիւնը, Կարլ Ֆոխտ, անխոնջ կուռղը և գիտնական-փիլիսոփան, Ֆրիդրիխ էնգելս, պատանի Լիբկնիխտ, Միխայիլ Բակունին, ուսույթայտի յեղափոխական, որ հոգին էր Գրեզդէնի ապստամբութեան, և շն և շն:

Փետրուարեան յեղափոխութեան նախընթաց օրն էր, որ Կարլ Մարքս իր հռչակաւոր մանիֆէստով արձակեց աշխարհին շառաչալից կոչը՝ «պրոլետարներ բոլոր երկիրների» միացէք»: Համաշխարհային մի երևոյթ էր այդ կոչը, քանի որ Մարքսի մանիֆէստը դարձաւ յետագայում միջազգային սօցիալիստ պրօլետարիատի աւետարանը: Նա անում էր համարձակ մարգարէութիւններ, նա ներշնչում էր վարդապոյն յոյսեր: Երիտասարդ Մարքսը գուշակում էր 1848-ի բուրժուազական յեղափոխութիւնից յետոյ անմիջապէս սօցիալական ջնջէր դասակարգերի հակառակութիւնը և պիտի սահմանէր մարդկանց մէջ կոմունիստական հաւասարութիւն: Մօտիկ ապագան չարդարացրեց այդ վառ յոյսերը, և ընկերվարական մտածողները, որ փոքր առաջ հաւատում էին սօցիալական յեղափոխութեան շուտափոյթ գալուստան և սօցիալիզմի մօտալուստ յաղթանակին, այժմ ընդունում են, որ այնպիսի մի վիթխարի հարց, ինչպէս հասարակութեան արմատական յեղաշրջումն է, պահանջում է տարաբախտաբար երկար, շատ երկար ժամանակի անդուլ աշխատանք...

Ամբողջ Փրանսիան լուռ ու մունջ ընդունեց Փարիզի դեկրետը, որ հռչակում էր հանրապետութիւն: Ընտրուեց — ընդհանուր հաւասար ձայնատուութեամբ — ժամանակաւոր մի կառավարութիւն: Թւում էր՝ թէ ներքին կոնիւնքն ու արեկոծութիւնները՝ գէթ առժամայէս պիտի դադարէին. թւում էր՝ թէ հանրապետական ուժեղում իր յազատութեան, հաւասարութեան ու եղբայրութեան՝ ծանուցումներով այլևս առիթ չպիտի տար դժգոհութեան ու խռովութիւնների... Սակայն ընդհակառակը՝ կուսակցութիւնները, կարծէք, այնուհետև դարձան աւելի անհաշտ և դասակարգային կուռ ընդունեց աւելի սուր ու կատաղի կերպարանք: Ընկերվարական կուսակցութիւնը, որ իր ներկայացուցիչներն ունէր ժամանակաւոր կառավարութեան մէջ (Լուի Բլան, Սլէյք), չէր ուզում բաւականանալ լոկ քաղաքական յեղափոխութեամբ և ձգտում էր սօցիալական յեղափոխութիւնը անհաշտ և անաւարտ, որը միայն Առաջին քայլից իսկ սկսեց բաժանուած ու կուռ հանրապետական կառավարութեան մէջ այն ինչ Սօրրիէ, Բլանկի, Բարբէ կարմիր յեղափոխականները միևնոյն պայքարը մղում էին դրսում, շարունակ աճեցնելով գաղտնի ընկերութիւնների թիւը:

1848-ի արիւնոտ անցքերն արձանագրելիս՝ չենք կարող չմիջել յազգային արհեստանոցների (ateliers nationaux) տխուր, ողբերգական պատմութիւնը, որ կը մնայ յաւէտ իբրև անջնջելի փաստ բուրժուազական ապիկարութեան և մի պերճախօս ապացոյց, որ բանւորները միմիայն իրենցից կարող են ակնկալել իրենց

անոր մէկ դարձածքին քով մեր առջևը ելան Կե-
ցուցին մեզ եւ մենք կանգ առինք:

«Ո՛ւր կերթան ասոնք» — հարցոց ձիւղորներէն մէկը
մեր զապթիչէյնի — (Շատայն)։ «(Ովքե՛ր էք դուք)» — «Կա-
ռավարութեան պաշտօնականներ», սոսեց մեր մարդը: «Պաշ-
տօնականներու ճանապարհը այս չէ, պաշտօնականները
Իրիթլիսի եւ Սղերդի վրայով կ'երթան»։ — «Եֆէնտիները
այս ճամբան ընտրեցին»։ Ձիւղորները խուզարկեցին մեզ
«Ո՛ւր հանդիպեցաք քեզէնքներուն» (Թափառաշրջիկ
քրդեր)։ Բացատրութիւն տւինք այս մասին Արդարեւ,
մեր հաղորդումը թէ համախոյնները միայն օրւան մը
ճանապարհ հեռու վրան զարկած էին՝ շեղեց մեզմէ
ուշադրութիւնը երկու ձիւղորներուն, որոնք քրդերէն
կը խօսէին իրար հետ: Մանրամասնօրէն տեղեկացան
վրասներու թիւն ու տեղին (Որո՞ւ կը պատկանիք),
հարցուցինք մենք: — «Մենք Մուհամէտ աղայի մարդիկն
ենք»։ Ձիւղորները ցած ձայնով խօսակցեցան իրար
հետ «Գնացէք ձեր ճամբան, սէլամ արէյքում»։ Բա-
ղաճավար ողջոյնով մը իրենց ձիերը քշեցին եւ քանի
մը ակնթարթ յետոյ անհետացան անտառապատ տա-
րածութեան մէջ:

Յաջորդ առաւօտ, երբ մենք ուղեցանք տեսնել Սօր
Մէհմէտ աղայի հետ, աղան ընդունեց մեզ իր ընդու-
նարանին մէջ: Մենեակին երեք կողմը երկար բազմոյ-
նէր փառած էին Մէկ անկիւնը նստած էր աղան, որ
ոտքի ելաւ եւ հրաւիրեց զիս միւս անկիւնը տեղ բռնել:
Համախոյններու մասին խօսք բացաւ:

Մեզի դիմելով՝ հարատուութեամբ ու արհամարհանքով
հարցուց. «Երկրէն անցաք, գիւղեր գտա՞ք»։ — «Ո՛չ»:
«Ծանօթեր ու պարտէզներ գտա՞ք»։ — «Ո՛չ»:
«Մար-
դեր գտա՞ք»։ — «Ո՛չ, երկիրը մարդագուրկ է եւ ամայա-
ցած»։ «Գիտէ՞ք ով բնաւ այս. այս շուն համախոյն-
ներն էին: Երեք տարի առաջ էր, ինչպէս գիտէք, որ
հայերու արիւնը հոսեցաւ. մարտիներու երամի մը պէս
եկան հիւսիսէն եւ ամբողջ երկիրը լափեցին: Եթէ ես
պարսպի մը պէս անոնց դէմ չկենայի՝ ամբողջ երկիրը
մինչեւ Բաղդադ անապատ պիտի դարձնէին... Բայց
ովքե՛ր են այս համախոյնները, մէջ բերաւ նա. կթէ
սուլթանին պատիւը չլինէր, ես զանոնք յարգի չիւղերի
պէս քշած կը լինէի»:

Յետոյ տեղեկութիւն տւաւ թէ ինչպէս քեզէնքները
քրդական ամէնէն արհամարում գեղն էին առաջ: Ամէն
տարի Մուսթաֆա փաշայի ցեղը իր սահմաններէն անցած
էր եւ չէր համարձակած մարդերու կամ հօտերու վրայ
յարձակիլ: Բայց այն օրէն, երբ սուլթանի զինուորները
դարձան եւ ամենալաւ հրացաններով զինուցան, այն
օրէն, երբ Մուսթաֆա փաշան հայ գիւղերու կողմ-
պուտովը հարստացած ու ամբողջ երկիրը ամայացուցած
էր, անոնք երկրին տէրը լինել կարճած էին: Սկսած
էին նստակեաց քիւրդ ցեղերու հետ կռիւ բռնել եւ
չէին քաշուի նոյնիսկ քիւրդ գիւղեր թալանելէ: Ես
իմ երկրիս մէջ, ըսաւ Մէհմէտ աղան, ունիմ քրիս-
տոնեայ եւ մահմէտական գիւղեր: Ասոնք բոլորը — հայ,
ասորի, եգիպ, արաբ եւ քիւրդ — իմ զաւակներս են,
եւ ես անոնց հայրն եմ ու չեմ համբերիր, որ անոնց
մէկ մազին անգամ մնաս հասնի»։ Եւ իրողութիւնն
էլ այս էր: Մէհմէտ աղան իր քրիստոնէայ գիւղերը
համախոյններու յարձակումներուն դէմ պաշտպանեց եւ
եզիզի գիւղի մը կողպուտին պատճառով կռիւ բռնե-
ցաւ Մուսթաֆա փաշային հետ, որովհետեւ իր բողոք-
ները Պօլիս անըտելի մնացին: Հետզհետէ գործը լրջացաւ
ու քիչ մնաց, որ քրդական պատերազմը մը պայթէր:
(Ի վերջոյ գրեցի Պօլիս — այսպէս վերջացուց Մէհմէտ
աղան — Եթէ այս Մուստաֆա փաշան հանդարտ չկենայ,
մենք մինչեւ մահ պիտի կռւինք իրար հետ եւ կամ անոր
ցեղը կը մնայ կամ իմս: Նա այլեւս չպիտի համար-
ձակուի իմ երկրէն անցնելու): Այսպիսով լուսարանեցաւ
մեր երէկւան հանդիպումը երկու ձիւղորներուն: Անոնք
աղային սահմանապահներն էին, որոնք կը հսկէին, որպէս
զի համախոյնները իր սահմանները չմտնեն: Իր 5000
պատերազմիկներով աղան մինչեւ հիմա միշտ յաղթած

էր համախոյններուն: Մենք յետոյ ձեզիքի իմացանք,
թէ ինչպէս զինադուլ եղած էր երկու մահացու թըշ-
նամիներու միջեւ:

Ի՞նչ է պատճառը, որ Մէհմէտ աղայի գիւղերը ապահով
կ'ապրին, որ այս գիւղացիները երկիրը կը մշակեն ու կը
հնձեն, այգիներ ու թզնիքներ կը անկեն ու երջանիկ
կեանք մը կը վարեն — որովհետեւ «պաշտօնականներու
ճանապարհը այս չէ», որովհետեւ հոս թիւրք էֆէն-
տիներն ու հարկահանները գործ չունին: Աղան անձամբ
կ'որոշէ իր գիւղերու տուրքերը եւ կառավարութիւնը
Ֆենիկ մը աւելի կամ պակաս չի առնէր»:

* *

Մեզ Հաղորդում են Փարիզից, տեղեակ աղբիւրից,
Հետեւեալ ուրախալի նորութիւնը. — նոյեմբերի վեր-
ջերից սկսած Փարիզում լոյս կը տեսնի, Փրանսե-
րէն լեւուով մի նոր լրագիր՝ Pro Armenia անունով,
ուրեւած Հ ա յ օ ց Հ ա ր ց ի ն և նրա պաշտպանու-
թեանը Եւրօպայում: Լրագիրը կը հրատարակի երկու
շաբաթը մի անգամ: Այդ նոր օրգանի յաջողութիւնը
ապահոված կարելի է համարել, քանի որ նրան պիտի
մասնակցեն եւրօպական այնպիսի հռչակաւոր հրատար-
ակագիրներ, ինչպէս՝ Ժօրժ Վ Լ Է մ ա ն ս օ, Անտու-
ֆ ր ա ն ս, Ժան Ժ օ ր է ս, Ֆրանսիս դը Պ ր է ս ա ն ս է,
Ուրբէն Գ օ Տ ի է և ուրիշներ: Լրագրի խմբագիրն է
Հայոց հասարակութեան ծանօթ Փրանսիացի գրող Պիեռ
Ք ի ա ու: Մանրամասնութիւնները հետեւեալ համարում:

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՓԱՐԻԶԻ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒՄ
(ՆԱՄԱԿ ՓՐԱՆՍԻԱՅՈՑ)

Համաշխարհային ցուցահանդէսը, որ բնականաբար
պիտի գրաւէր ամէն երկիրներից այցելուներ, յարմար
առիթ էր ներկայացրել բազմաթիւ ընկերութիւնների
և կազմակերպութիւնների համար համաժողովներ հրա-
ւիրելու Փարիզում: Հաշիւը պարզ էր, ուստի և յաջո-
ղութիւնը ամենամեծ մասամբ, կատարեալ եղաւ: Գի-
տութիւն՝ իր բազմաթիւ ճիւղերով, արհեստներ, տեխ-
նիկա, հաղորդակցութեան միջոցներ, մամուլ, բարեգոր-
ծութիւն, դպրոց և հասարակական միջազգային բազմա-
տեսակ հիմնարկութիւններ՝ յուլիս ամսից սկսած մինչև
հոկտեմբերի կէսը ցուցահանդէսի դահլիճներում կամ-
Փարիզի այս կամ այն մասերում՝ ունեցան իրենց բազ-
մամարդ համագումարները:

Մի առանձին տպաւորութիւն էին գործում երկրա-
գնդի զանազան ծայրերից, զանազան ազգութիւնների
ներկայացուցիչներից բաղկացած այդ ժողովները: Որքան
և յոռետես լինի մարդ, չէր կարելի այդ ժողովներում
չնկատել, թէ որքան առաջադիմում է տարեցտարի
մարդկային ընդհանուր համերաշխութեան գաղափարը
և աճում, զօրեղանում է յմարդու՝ կուլտը ընդհան-
րապէս՝ ընդդէմ շփիստական նեղ հակումների: Զա-
պօծացին գերմանացու հետ, Արքեպիսկոպոս հանրապե-
տութեան քաղաքացին Փրանսիացու հետ, նորվեգացին
Աֆրիկայի արաբի հետ, Ամերիկայի եանկին բուլղարացու
հետ, իտալացին հայի հետ, անգլիացին ռուսի կամ
իւլանդացու հետ — բոլորը այդ համաժողովներում
իրար հասկանում, իրար ծափահարում, իրար մօտենում

Լ մի րոպէում այցետուները փոխանակելով՝ բարեկանում են ցմահ: Համաժողովին ընդհանուր պետքերի ներկայացուցիչներ են դռքա, որոնք՝ թէև զանազան միջավայրերի ծնունդ, բայց գիտութեան և գաղափարի, արդարութեան և քաղաքակրթութեան միևնոյն պահանջների ազդեցութեան ներքոյ, հետաքրքրուում են այսօր միևնոյն հարցերով. տանջուում են միևնոյն ցաւերով: Եւ երբ մի րոպէ երևակայում էք, թէ հետզհետէ որքան աննշան են դառնում ազգերին և պետութիւններին իրարից բաժանող շահերը այն մեծաքանակ շահերի դիմաց, որոնք ընդհանուր են դրանց համար, դռք լցուում էք ամենազերմ հաւատով դէպի մարդկութեան ապագան: Քաղաքակրթութեան վիթխարի նւաճումները մեր օրերում արդէն յետ են մղում անցեալ և ժամանակակից պատմական կեանքի զլխաւոր պայմաններից մէկը — փոխադարձ մրցման սկզբունքը անհասանելի ու ազգերի մէջ, և դուք պարզ նկատում էք՝ թէ ինչպէս խուր, սգէտ, կենդանական բնազդներով և անշարժ տրագիցաներով ապրող ինքնուրուիների ու նրանց վայել կառավարութիւնների կողքին՝ աճում է գիտակից հասարակական մի հոսանք, որը ժամանակի ընթացքում՝ մի կողմից բարձրացնելով ամբողջ և միւս կողմից ուղղութիւն տալով կառավարութիւններին, պիտի իրականացնէ վերջապէս մարդկային համերաշխութեան, ընդհանուր մարդկային համերաշխութեան, ընդհանուր մարդկային համերաշխութեան, ընդհանուր մարդկային համերաշխութեան հասնելու համար: Եւ այդ համարը՝ «Եւրոպական Միացեալ Նահանգներ», «Եւրոպական Պետութիւնների Դաշնակցութիւն», վերջապէս «Համաշխարհային Հանրապետութիւն» — օրանք այժմ իդէալներ են, որոնք ոգևորում են զուտ սօցիալիստական կուսակցութիւններից դուրս՝ նաև բազմաթիւ ուրիշ հիմնարկութիւններ և որոնք ունեն արդէն իրենց գրականութիւնն ու պարբերական հրատարակութիւնները: Համաշխարհային հանրապետութեան քաղաքացի — ահա ապագայ մարդու անունը, ուր և ապրում, ինչ ազգութեան և պատկանում լինի նա:

Սակայն որչափ դառն է այդ հմայիչ հեռանկարի առջև այն իրականութիւնը, որի մէջ դեռ ևս ապրում է մարդկութիւնը: Բիւջոյիական անհաշտ, սոսկալի կռիւ և վախճանունների ու փոքրամիտ աւազակայնիքների բացարձակ իշխանութիւն մեծաքանակ ժողովուրդների վրայ — ահա այդ իրականութիւնը: Եւ ոչ ոքի համար գուցէ այնքան ակներև չէ այդ հակասութիւնը, որքան ներկայ օրերում ապրող մի հայ-մարդու համար: Ինչպէս, սիեղերական հաւասարութեան և եղբայրութեան բուռն պահանջ ու միաժամանակ 300 հազար մարդկային արարածների ջարդ-թուրք ժողովրդի աչքի առաջ, նրա հարազատ զաւակների ձեռքով և նրա ապրութեան վրայ յենւած մի մարդ-անասունի հրամանով:— որչափ հակառակ պատկերներ...

«Բայց չէ: Կենք այսօր Յաճկաստանումը չենք, այլ Փարիզում: Մենք այսօր Արևելքի տիպիական աշխարհումը չենք, այլ առաջադիմող Արևմուտքում: ուր՝ ի միջի այլևայլ գիշատիչների՝ ժողովուած են նաև համաշխարհային Ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները և ուր անշուշտ կը լինեն մեզ լսող-հասկացողներ» — խորհում ենք մեր մէջ մի քանի հայեր և նետուում մի քանի համաժողովներ:

ՍՕՑԻԱԼԻՍՏ ՌՍՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՀԱՄԱԺՈՂՎԸ
Սեպտեմբերի 18-ին բացեց սօցիալիստ ուսանողներին

միջազգային համաժողովը, որին ուսանողների կողմից եղած հրաւերի համաձայն, հերթով նախագահում էին Էնրիկո Ֆէրրի, Ժօրէս, Վանդերվուլդ: Այդ ժողովներից մէկում մի ուսանողի կողմից առաջարկութիւն եղաւ համաժողովին՝ համակրութիւն յայտնել տաճկական լծի տակ դեգերուող մակեդոնացի, հայ և ուրիշ ժողովուրդների հասցէին:

— «Պորչի սուլթանը», «կօրչի կարմիր գազանը», միայն ազգակներով և անվերջ ծափահարութիւններով ընդունեց առաջարկը՝ զանազան ազգութիւնների պատկանող և Եւրոպայի զանազան համալսարանների խմբած երիտասարդութիւնից:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՊՐՈՑ

Յուցահանդէսի մէջ՝ գեղարեսանների շինութեան ներքին յարկում՝ իմիջի պլոյզ մի ըստրան է յատկացած ցուցահանդէսի այցելուներին ամէն լեզուներով դասախօսութիւններ կարդալու համար: Աաճառականութեան և արդիւնաբերութեան միջիտրի հովանաւորութեան տակ կազմել են զանազան ազգերի ներկայացուցիչներից առանձին մարմիններ, որոնք և կազմակերպում էին այդ դասախօսութիւնները՝ աշխատելով շօշափել ամենաբազմակողմանի նիւթեր: Ահա այդ դպրոցի բուսաց բաժնում, որը զեկավարում էր յայտնի սօցիօլոգ պրօֆէսօր Մարտին Վոլպէլսկին, սեպտեմբերի 19-ին՝ պ. Բ. Միքայէլեան ուսուցիչն լեզուով կարդաց մի դասախօսութիւն՝ «Հայկական հարցը թիւրքիայում»: Այդ դասախօսութիւնը հետաքրքիր եղաւ մանաւանդ նրանով, որ առիթ տւեց հայերի մասին խօսալու նաև պրօֆէսօր Վոլպէլսկուն:

Դասախօսը՝ ծրագիր ունենալով — հերքել այն բոլոր անհեթեթ կարծիքները, որոնք Ռուսաստանում եւ Եւրօպայում երբեմն արտայայտուում են հայկական հարցի մասին ու պարզել խնդրի իսկական բնոյթը և այժմեան դրութիւնը — վերջացրեց իր դասախօսութիւնը հետևեալ կերպով.

«Տիկիւններ և պարոններ, եթէ իմ ասածներով ես կարողացայ թեկուզ մի ամենաընդհանուր գաղափար տալ ձեզ հայկական հարցի մասին, ես կիջնեմ այս ամբիօնից միանգամայն գոհ սրտով: Այդ դէպքում ես յոյս կունենամ, որ ամէն մէկը ձեր շնորհներով, երբ այդ կը պահանջի, համարձակ կերպով կը բացատրէք թէ ինչպէս ստեղծեց հայոց հարցը, ինչո՞ւ համար են հայերը կուռ, ինչո՞ւ համար են նրանց մորթում և ո՞վ է մեղաւկիցը կարմիր սուլթանի՝ իրագործելու նրա հրեշաւոր ծրագիրը — պատել ամբողջ Հայաստանը մահուան, անվերջ տանջանքների և ընդհանուր ամայացման սև քօղով: Ես յոյս կունենամ նոյնպէս, որ եթէ այդքան ծանր պայմաններում, անհաւասար կուռի մէջ՝ հայերին վիճակի մեռնել դուք ձեզ պարտաւոր կըզգաք բարձրաձայն պատմելու ամենքին՝ թէ ինչու մեռան հայերը»:

Բուռն ծափահարութիւններ: Արեւին խօսքերն էին, որ առիթ տւին պրօֆէսօր Վոլպէլսկուն պ. Միքայէլեանից յետոյ՝ ամբիօն բարձրանալ: Յայտնելով իր շնորհակալութիւնը դասախօսին՝ յարգելի պրօֆէսօրը մի տաղանդաւոր ճառի մէջ արծարծեց այն մտքը, որ հայերի թէ անցեալը և թէ ներկան ընդունակ են ներշնչելու ջերմ հաւատ

նաև դեպի նրա ապագան: «Հայերը չեն մեռնի և չպիտի մեռնեն—ահա այն գիտակցութիւնը, որ հետզհետե աւելի լայն նւաճումներ է անում թէ ուսաց ինտելիգէնտ շրջաններում և թէ եւրոպական հասարակական կարծիքի մէջ»: Եւ այս իր միտքը ապացուցանելու համար՝ նա մտաւ հայոց պատմութեան մէջ, յիշեց այն բոլոր քաղաքակրթական ծառայութիւնները, որոնք հայերը մատուցել են մարդկութեան և մանաւանդ Արևելքին, պատմեց իր անձնական գիտողութիւնները ժամանակակից հայոց կեանքի մասին, մատնացոյց արեց որոշ հասարակական հոսանքներ, որոնք կազուում են յօգուտ հայերի, և վերջացնելով իր խօսքը, դարձեալ շեշտեց, որ՝ «նոյնիսկ այժմեան ծանր պայմաններում՝ հայ ժողովուրդը հեռու պէտք է պահի իրեն ուէ յուսահատութիւնից»...

Ոգևորած և բուռն ծափահարութիւններ:

ՄԻՋԱԶԳՎԱՅԻՆ ՍՕՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԸ

Սեպտեմբերի 23-ն է: «Վագրամի սրահում», որ մի վիթխարի շինութիւն է՝ բաղկացած երկու խոշոր դահլիճներից՝ իւրաքանչիւրը իր բեմով, առաւօտեան ժամը 9 1/2-ին հաւաքուում են միջազգային սօցիալիստական համաժողովի անդամները: Երկրագնդի բոլոր ծայրերից եկած լիազօր պատգամաւորներ, որոնք տեղ-տեղ ներկայացնում են միլիոնաւոր ձայնատուներից բաղկացած սօցիալիստական կանոնաւոր կազմակերպութիւններ, ժողովուում են այդտեղ կուսակցական ընդհանուր խնդիրները քննելու և այդ խնդիրների շրջանում մի որոշ ընթացք նախագծելու ամբողջ աշխարհի սօցիալիստ կազմակերպութիւնների համար մինչև հետեւեալ համագումարը, որ տեղի պիտի ունենայ 3 տարուց յետոյ՝ Ամստերդամում: Պատգամաւորների ընդհանուր թիւը, ուր ֆրանսիացիք բնականաբար կազմում են մեծամասնութիւն, երկու հազար հինգ հարիւրից աւելի է: Ժողովին մասնակցում են՝ ռուսի ֆրանսիայից՝ Գերմանիա, Անգլիա, Աւստրիա, Իտալիա, Բելգիա, Ռուսաստան, Լեհաստան, Բոսնիա, Չիլի, Գրանմարկ, Հոլանդիա, Իսպանիա, Ըվէջիա, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, Արգենտինա, Բուլղարիա, Իւլանդիա, Նորվեգիա, Պորթուգալիա: Աւստրալիա, Ճապոնիա և ուրիշներ ուղարկել են իրենց ձայները: Պատգամաւորների թիւում են յայտնի սօցիալիստ հրապարակախօսներ, գիտնականներ, պարլամենտական գործիչներ և կազմակերպութիւնների ղեկավարներ: Այդպեղ են՝ Գէդ, Վայնան, Լաֆարգ, Վիվիանի, Ալման, Ժօրէս, Ժերո-Բիշար, Չէմբա, Գամբինա, Բրիան (ֆրանսիա), Կուուցկի, Չինգէր, Դաւիդ, Աուէր, Փօլմար, Կլարա Զետկին (Գերմանիա), Էնրիկօ Ֆերրի, Անգրէա Կուտա (Իտալիա), Վանդերվելդ, Ֆիւռնէմօն (Բելգիա), Վան Կօլ (Հոլանդիա), Ադլէր, Սկառ (Աւստրիա), Պէտ Կիւուան, Բիլլէ, Հէյդմանն (Անգլիա), Պէլխանով (Ռուսաստան), Ռօզա Լիբքնէքուրգ (Լեհաստան), Լիւսիէն Սանիալ (Ամերիկա) և ինչ և ինչ: Բացակայ են ամենայայտնի աստղերից՝ Բերէլ (հիւանդութեան պատճառով) և Բերնշտայն: Ժողովով հետաքրքրուում են նաև մամուլի բազմաթիւ ներկայացուցիչներ ու դահլիճի շուրջը պտտող երկայն գալէրէյում՝ ունկնդիրների ահագին բազմութիւն:

Մենք ընդունել ենք ժողովների դահլիճը առանձին տոսակներով, իբր մամուլի ներկայացուցիչներ՝ «Դրօշակի» խմբագրութիւնից ստացած արտօնութիւնով:

Ժողովի օրակարգի 4-րդ կէտը վերաբերում է «Մեջազգային խաղաղութեան», և մենք՝ տանջած, կոտորուող հայ ժողովուրդի զաւակներս՝ իբրև բողոքողներ սուլթանական ուէժիմի և այդ ուէժիմի յարատեւութեան մեղսակից բուրժուազական Եւրոպայի դէմ, վճռում ենք մեր խնդիրը ևս համաժողովի ուշադրութեանը առաջարկել: չէ՞ որ դա «հայկական հարց» անունով յայտնի այն խնդիրն է, որ հէնց մի քանի տարի առաջ հարիւր հազարաւոր զոհերի անմեղ արիւնով խանգարեց խաղաղութիւնը Հայաստանում: չէ՞ որ դա այն խնդիրն է, որ այսուհետև ևս մշտական սպառնալիքների աղբիւր պէտք է լինի խաղաղութեան մեծ գործի համար: Այս նպատակով դիմում ենք համաժողովի բիւրօյին: Մեզ բացատրում են, որ ծրագրի իւրաքանչիւր կէտի համար բոլոր ազգութիւնների ներկայացուցիչներից ընտրւած առանձին մասնաժողովների գործն է՝ քննել նաև այժմեութիւն ունեցող նոր առաջարկներ և համաժողովին ներկայացնել: Հարցնում ենք մասնաժողովի նախագահի անունը: Գա Վայիանն է, արդէն սպիտակահեր, բայց հոգով դեռ երիտասարդ Վայիանը, որը սօցիալիստական գաղափարին մատուցած իր ծառայութիւնների հետ, յայտնի է նաև իբրև 1870 թւականի Կոմունայի հերոսներից մէկը: Վայիանը՝ ուրախութեամբ յանձն առնելով մասնաժողովի առաջ դնել մեր խնդիրը, հաղորդում է մեզ նաև թէ երբ է լինելու 4-րդ մասնաժողովի նիստը, և հրաւիրում է մեզ անձամբ ներկայ լինել այդ նիստին ու պաշտպանել մեր առաջարկը:

Սեպտեմբերի 26-ն է: Ճաշից յետոյ մենք ներկայանում ենք 4-րդ մասնաժողովի նիստին, որը, ինչպէս և միւս մասնաժողովները, պարապում է սրահի երկրորդ դահլիճում և որը գումարւած է արդէն առաւօտեան 9 ժամից: Ժամը 4-ին մասնաժողովը վերջացնում է իր քննելի խնդիրները, և նախագահ Վայիան առաջարկում է կարծիք յայտնել հայկական կոտորածների, հայկական հարցի մասին: Մասնաժողովի անդամները ընդհանուր կերպով փոխանակում են իրենց կարծիքները և ապա խօսք են տալիս մեզ, որպէսզի հասկանան այն կօնկրէտ առաջարկը, որ մենք կուզենայինք անել ժողովին: Խօսում է մեր ընկեր Վարդանեանը: Մասնաժողովը՝ վճռելով օրակարգի մէջ մտցնել հայկական հարցը, միացնում է դրան նաև իր բողոքը լեհացիների, ֆինների և բօրնների վերաբերմամբ գործադրուող ճնշումների դէմ: Ամբողջապէս խմբագրուում են ընդունւած վճիռները և համաժողովի մէջ ևս խօսելու իրաւունք են վերապահում մեր ներկայացուցչին: Եթէ կարիք լինի:

Համաժողովը այդ օրը ամբողջապէս զբաղւած է այն ամենատաք խնդրով, որ բոլոր ժամանակ յուզում էր ժողովականներին — այն է Գ-րդ, կամ, ինչպէս ասում էին — «միսիստրական» խնդրով (Միլիտերանի առիթով):

Հետեւեալ օրը ճաշից յետոյ միայն ժողովը կարողացաւ անցնել միւս հերթական հարցերին: Նախագահում է Վան Կօլ: Ժամը 2-ից ծեծւում են գաղութային և զինւորականութեան խնդիրները: Ահա վերջապէս ժամը 4-ն է: Նախագահը սաստիկ շտապում է, որովհետև այսօր վերջին օրն է և 2-3 ժամից յետոյ պէտք է փակել ժողովը, այն ինչ դեռ սեղանի վրայ են ծովային աշխատանքների կազմակերպութեան, ընդհանուր գործադուլի, ընդհանուր քուէարկութեան և ուրիշ

լուրջ խնդիրները: Ճշևած ազգերի վերաբերմամբ ընդունած առաջարկների մասին նա խօսք չէ տալիս ոչորի և ինքը կարգում է միայն մասնաժողովի բանաձևները: Խնդիրը այնքան պարզ է, համայն աշխարհում բոլոր հայաճեղոյների վիճակը այնքան մօտ է սօցիալիստական կուսակցութեան սրտին, որ ժողովը հաւանութիւն է տալիս նախագահի ընթացքին և բուն, համերաշխ ծափահարութիւններով ընդունում ու վաւերացնում է մասնաժողովի վճիռները: Ահա հայերի վերաբերմամբ ընդունած առաջարկը:

«Փարիզի սօ իալիստական միջազգային համաժողովը, վերստին շեշտելով եղբայրական համակրութեան դրացմունքները, որոնք պիտի միացնեն բոլոր ժողովուրդներին, զարդարելով բողոքում է Հայաստանում կատարած բռնաբարութիւնների, խեղճութիւնների ու ջարդերի դէմ, և մասնապոյց անկող կրկու աշխարհների բաւոյններին զանազան կապիտալիստ պետութիւնների ոճրագործ մեղսակցութիւնը. — հրաւիրում է պարլամենտական սօցիալիստ խմբերին ամէն մի դէպքում միջամտել յօգուտ սնարգարար հարստահարւած հայ ժողովրդի, որին կօնգրէսը ուղղում է իր ջերմ ու սերտ համերաշխութեան հաւաստիքը»:

ՍՕՑԻԱԼԻՍՏ ՄԱՄՈՒԼԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԸ

Հոկտեմբերի 1-ին ցուցահանդէսի մէջ մամուլին յատկացրած առանձին դահլիճում բացւեց սօցիալիստական մամուլի առաջին համաժողովը: Ժողովականների մեծ մասը բաղկացած է նախորդ համաժողովին մասնակցող սօցիալիստ գրողներից: Ժողովը բաց է անում սօցիալիստ հրապարակասանների սինդիկատի ընդհանուր քարտուղար Ա. Թակլեար, որ թէև արդէն ծեր, բայց իր պատանեկական աշխօյժով, զգացմունքների թարմութեամբ և գաղափարական հոգով՝ հմայում է հանդիսականներին:

«Դրօշակի» խմբագրութիւնը պաշտօնապէս հրաւիրւած է մասնակցելու այս համաժողովին:

Ժողովի օրակարգը վաղուց արդէն պատրաստ է: Նրա Ծ-րդ կէտը, ուր խօսուում է սօցիալիստ մամուլի դերի մասին ընդհանուր խաղաղութեան և արտաքին քաղաքականութեան խնդիրներում, ազատ ասպարէզ է բաց անում նաև հայկական դատի համար: Այդ մասին վաղօրոք մենք արդէն յայտնել ենք համաժողովը կազմակերպող կարգադրիչ մասնաժողովին, որը ընդունել է նաև մի գրաւոր զեկուցում Տաճկաստանի մասին Aurore լրագրի աշխատակից և մեր բարեկամ Պիէռ Քիառից:

Համաժողովի երկրորդ և վերջին օրն էր, երբ հերթը հասաւ օրակարգի Ծ-րդ հարցին: Այդ օրը ժողովին նախագահում է Անդրէա Կոստա, իտալական յայտնի սօցիալիստ և պարլամենտական գործիչը: Պ. Քիառի բացակայութեան պատճառով նրա զեկուցումը ներկայացնում է ժողովին պ. Թակլեարը և ժողովը ծափահարութիւններով ընդունում է Պ. Քիառի առաջարկները: Ահա դրանք:

1. «Համաժողովը հրաւեր է կարգում միջազգային սօցիալիստական մամուլին հրապարակ հանել ամենաքայն ծաւալով այն սարսափելի կոտորածները, որոնք կազմակերպւած էին սուլթան Համիդի ձեռքով հայ ժողովուրդը ջնջելու համար. հրապարակ հանել ընդհանրապէս ևս այն եղևոնագործութիւնները, որ այս միապետը կատարել է իր պետութեան մէջ գանուղ

զանազան ազգութիւնների դէմ աշակից ունենալով բուրժուա կառավարութիւնների հաւանութիւնը:

2. Սօցիալիստական մամուլը կ'աշխատի առաջ բերել մեծ պետութիւնների միջամտութիւնը, որը բարատապէս ուղղւած լինի սուլթանի դէմ, որպէսզի Տաճկաստանում հաստատուի մի տանելի ուժով օտօմանեան բոլոր քաղաքացիների համար՝ առանց խորութեան ցեղի, ազգութեան և կրօնի»:

Պ. Քիառի այս առաջարկները, որքան և համակրելի լինէին ընդհանրապէս, բայց կարծես տաճկական ընդհանուր բարենորոգումների անւան տակ վարագուրում էին զուտ «հայկական հարցը» — այն հարցը, որ սրագործւած է այսօր այնքան արիւնով և յինուում է միջազգային իրաւունքի վրայ: Հարկաւոր էր կրկին շեշտել զուտ հայկական խնդիրը, և ահա խօսք է խնդրում մեր ընկեր Արդանեանը՝ ու արտասանում.

«Քաղաքացիներ. «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան» օրգան «Դրօշակի» խմբագրութեան կողմից պատիւ ունիմ ողջունել սօցիալիստական մամուլի առաջին միջազգային համագումարը: Իբրև մէկ անդամ այն կազմակերպութեան, որ տասը տարուց ի վեր կռիւ է մղում ասիական ամենապճգալի բռնապետութեան դէմ, ես այս ամբողջ եւժ բարձրանում ոչ թէ հայ ժողովրդի տառապանքները նկարագրելու կամ նրա դատը փաստաբանելու. մեր վիճակը իր անօրինակ ողբերգական թշուառութեամբ ձեռ ծանօթ է արդէն: Ես գալիս եմ ձեր առջև բարձրաձայն յայտարարելու, որ հայկական կուռի յարատեւումը մշտնջենական վտանգ է միջազգային խաղաղութեան համար, որովհետև այդ կուռը պէտք է շարունակի՝ հակառակ պետութիւնների ջանքերին՝ պահպանելու stalin quo, Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Ահա թէ ինչու սօցիալիստական մամուլի միջազգային համաժողովը իր ձեռքն առնելով հայկական դատի պաշտպանութիւնը, ոչ միայն կը վարւի համաձայն արդարութեան ու համաշխարհային միաբանութեան, այլ և միանգամայն կը նպաստէ գործնական մի խնդրի լուծման, — նա կը նպաստէ Խաղաղութեան Գործին:

«Ամէնքդ էլ գիտէք, քաղաքացիներ, որ մի քանի շաբաթ առաջ Պոլսոյ Մեծ Մարդասպանը իր գահակալութեան 25-ամեակն էր տօնում, որ ջտագոյնում էր իր սպանութիւնների. գիտէք և այն, որ այդ հանդիսաւոր տօնախմբութեանը Եւրօպայի գահակալները ևս աճապարեցին մասնակից լինել: Մեր դահլիճների այդ սրտաշարժ համերաշխութեանը պէտք չէ՞ արդեօք ընդգիծադրել նրանց զոհերի համերաշխութիւնը... (Ժախհարութիւններ):

«Որքան ուրախացանք մենք, երբ միջազգային սօցիալիստական համաժողովը իր վերջին նիստում պարտք համարեց իր ջերմ, սրտաքին համակրանքը յայտնել հայ ժողովրդին, պարտաւորեցնելով միաժամանակ պարլամենտների սօցիալիստ կուսակցութիւններին՝ միջամտել ամէն առիթով յօգուտ հայկական հարցի: Ուրախ ենք, որ ներկայ համաժողովը ևս ընդունեց համարեա նմանօրինակ մի որոշում: Այո, քաղաքացիներ, սօցիալիստական մեծ կուսակցութեան անհրաժեշտ պարտականութիւններից մինն է՝ ընդարձակ և անդադրում պրօպագանդ մղել ի նպաստ հայերի՝ հանդէպ այն հսկայական ողբերգութեան, որ խաղացում է Հայաստանում: Ասացէք ամէն տեղ,

ձեր ժողովներում և ամբողջ աշխարհի սօցիալիստական մամուլի մէջ որ կայ մի ժողովուրդ մօտ Արևելքում, երբեմն խրախուսած այժմեան Եւրօպայից, ապա վերստին մատնած մի մարդակեր Տրէշի անգլո-թեանը: Պատմեցէք ամէն տեղ այդ Տրէշի ոճիրները, որոնք գերազանցում են նոյնիսկ Լանկ-Թամուրների ու Չինգիսխանների սխրագործութիւններից, և արձագանք տալով մարտնչող Տայ երիտասարդութեան ձայնին, թոյլ մի տաք, որ ժամանակակից գիշատիչների ձեռքով բնաջինջ լինի ազատութեան ու քաղաքակրթութեան ձգտող մի Տին ժողովուրդ — Տայ ժողովուրդը... . . .

Բունն ծափահարութիւններ. . .

ՄԱՐԻԿԱՍՅՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ

Այս Համաժողովը, որի նիստերը տեղի էին ունենում «Գիտնականների ընկերութեան» հիւրանոցի դահլիճում (Սեռպանտ փողոց), ամենաերկարատե Համագումարներից մէկը եղաւ նա տեւից սեպտեմբերի 23-ից մինչև հոկտեմբերի 5-ը՝ շօշափելով բազմաթիւ խնդիրներ կանանց հարցի, հասարակական տնտեսութեան, առողջապահութեան, բարոյականութեան, հրապարակախօսութեան, կրթութեան և ըն ձիւղերից: Ժողովներին նախագահում էր կոմս Գը-Փօթեր, փոխ-հիւպատոս, «Գիւլանագիտական նամակներ» հանդէսի խմբագիրը:

Ինկատի ունենալով այն մարդասիրական նպատակները, որոնց անունով ժողոված էր այդ Համագումարը, մեր հայրենակից պ. Առաքելեան, իբրև ժողովի անդամ, արտօնութիւն ստացաւ Համաժողովի բերօթից՝ մի զեկուցում անել նաև տաճկահայերի դրութեան մասին:

Հոկտեմբերի 4-ին պ. Առաքելեան կարգաց իր զեկուցումը՝ «Հայերի վիճակը Թիւրքիայում» վերնագրով: Ատենաբանը համառօտ կերպով ծանօթացնելով Համաժողովի անդամներին հայ ազգի և նրա պատմութեան հետ, անցաւ նկարագրելու այն սարսափելի վիճակը, որի մէջ այդ ազգի մեծագոյն մասը գտնւում է Թիւրքիայում: Նա յայտնեց, որ Թիւրքիայի ներկայ սուլթանը, կամենալով վերջ տալ հայոց հարցին և արգելել պետութիւններին միջամտելու Թիւրքիայի գործերի մէջ հայկական հարցի առիթով, յղացել է մի դժօխային միտք — կոտորել, ջնջել ամբողջ հայ տարրը, մտածելով, որ երբ այլևս հայ չմնայ, հայոց հարց ևս չի լինի: Եր այդ դժօխային ծրագիրը սուլթանը գործադրում է ամենայն աղօղութեամբ 1894-ից սկսած, կազմակերպելով նախ ընդհանուր կոտորածներ և այժմ, շարունակաբար, մասնակի կոտորածներ: Իբրև ապացոյց, ատենաբանը կարգաց քաղաքներ զանազան լրագրիւններից վերջերս Սասունում, Սպաղանք գիւղում, կատարած կոտորածների մասին: Ատենաբանը կոչ արեց եւրօպական հասարակութեան խղճմանքին և հրաւիրեց համաժողովի անդամներին ու մարդկութեան բոլոր բարեկամներին ամէն միջոց գործ զնել արգելելու այնպիսի մի սարսափելի ոճիր, ինչպիսին է մի ամբողջ ետաղա, աշխատասէր և քրիստոնեայ ժողովուրդի բնաջնջումը կոտորածի միջոցով, մի արիւնուշտ գազանի ձեռքով:

Համաժողովը վարձատրելով ատենաբանին երկար ծափահարութիւններով, միաձայն քուէարկեց հետևեալ որոշումը.

«Մարդկայնութեան համաժողովը, նկատելով

1. Որ հայերը Տաճկաստանի մէջ չեն դադարում հալածելուց և ենթակայ են բարբարոսութիւնների ու անպիտանութիւնների:

2. Որ դժբախտ հայերը չեն դադարում մորթուելուց, կախուկուց և այրելուց. —

Նշաւակում ու դատապարտում է այս բարբարոսութիւններն ու վարպութիւնները և ցանկութիւն է յայտնում, որ լողոր այն մարդիկ, որոնք մարդկայնութեան դիտակցութիւն ունեն, գործեն մարդկայնութեան դէմ կատարող այս ոճիրներին վերջ տալու համար»:

Մարդկայնութեան համաժողովի որոշումները ուղարկուելու են բոլոր պետութիւններին:

ԻԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ

Խաղաղութեան համար բազմաթիւ երկրներում գործող մարմիններից կազմած այս «խաղաղ» համաժողովը, համարձակ կարելի է ասել, ամենանշանաւորն էր իր կարգի հիմնարկութիւնների մէջ: Մասնակցում էին ժողովին Գերմանիա, Արգենտինա, Բելգիա, Գանձմարկ, Իսպանիա, Միացեալ Նահանգներ, Փրանսիա, Մեծ-Բրիտանիա, Յունաստան, Ունգարիա, Իտալիա, Նորվեգիա, Հայանդիա, Փորթուգալիա, Ռումանիա, Ռուսաստան Սերբիա, Շվեյցարիա, Չիլիից: Այս բոլոր երկրներում ցրւած խաղաղութեան բազմաթիւ ընկերութիւնները անդամակցութեան, գործակցութեան են գրաւել գիտութեան, գրականութեան, քաղաքական և հասարակական գործունէութեան մէջ ամենայայտնի մարդիկ՝ սկսած մինիստրներից, դիւանագետներից, և բուրժուազայի յայտնի ներկայացուցիչներից մինչև կարմիր գոյնի սօցիալիստներ (Փերրի, Վանդերվելյէ և ըն): Համաժողովը գործում է համաձայն միջազգային օրէնքների, նպատակ ունենալով մշակել, լայնացնել այդ օրէնքները և վերջի վերջոյ ազգերի մէջ փոխադարձ դժգոհութիւնների հետևանք — պատերազմները՝ փոխարինել միջազգային միջնորդ դատարանով:

Ներկայ համաշխարհային ժողովը թուով 9-րդն է և, ինչպէս միշտ, ներկայ դէպքում ևս կիսապաշտօնական բնաւորութիւն ունի. նա գտնւում է Փրանսիական կառավարութեան հովանաւորութեան տակ: Ահա ինչու ժողովի նիստերը յանուն կառավարութեան բացեց սեպտեմբերի 30-ին Փրանսիական մինիստր Միլիերան, որից յետոյ կարդացեցին նաև հանրապետութեան նախագահ Լուրէյի և արտաքին գործոց նախարար Գրիկասէի նամակները, որոնցով նրանք ցաւ էին յայտնում, որ Փարիզից բացակայ գտնւելով՝ անկարող են ներկայ գտնւել համագումարի բացման:

Այդ ժողովին մասնակցող պ. Առաքելեանը՝ օգտուելով օրակարգի 10-րդ կէտից, որը թոյլ էր տալիս խօսելու «նախատեսուած հարցերի» մասին, նախ քան համագումարի բացուելը, ներկայացրել էր կարգադրիչ մասնաժողովին մի յիշատակագիր «Հայկական հարցը խաղաղութեան տեսակէտից» վերնագրով: Յիշատակագիրը ստորագրել են 18 հոգի, որոնց թուում են 11 հայ և հետևեալ յայտնի անձնաւորութիւնները օտարներից — Պետերբուրգի գիտութիւնների ձեմարանի թղթակից-անդամ պրօֆէսոր Մաքսիմ Կովալէվսկի, Մոսկվայի «Ռուսսկիա Վեղոմոստի» լրագրի խմբագիր Ա. Սորոլեվսկի, Բրիւսսէլի համալսարանի պրօֆէսոր Ե. Գը-Բօբերտի, հրապարակախօս-սօցիոլոգ Գ. Նովիկով, միջազգային հրաւուների պրօֆէսոր Բրիւսսէլում Հ. Լաֆօնէն, ազգերի

մէջ իրաւարար ատեան հաստատելու Ֆրանսիական ընկերութեան քարտուղար՝ պրոֆէսոր Լ. Մառիլէէ, Ֆրանսիական խաղաղութեան ընկերութեան նախագահ Լիւսիէն Լէ-Փուայէ:

Համագումարի այն մասնաժողովը, որ պէտք է քննէր բոլոր նոր առաջարկութիւնները, գտաւ, որ հայկական հարցը իսկապէս կարելի է ընդունել ղ նախատեսուած հարցերի՝ շարքը, որոնք ունեն այժմէութեան բնաւորութիւն և որոշեց ներկայացնել համաժողովին:

Հոկտեմբերի 5-ն է: Համաժողովների համար ցուցահանդէսում յատկացրած ահագին դահլիճում հաւաքուած են բազմաթիւ ժողովականներ՝ և ունկնդիրներ: Նախագահում է յայտնի գիտնական ֆիզիոլոգ Շարլ Ռիշէ, պատւաւոր նախագահ է Փրեզերիկ Պասսի: Ժամը մօտաւորապէս 4-ին ճաշից յետոյ նախագահը սեղանի վրայ է դնում «հայկական հարցը» և հրահրում է պ. Նովիկովին կարդալ ընդունուած յիշատակագիրը:

Բերենք այստեղ այդ յիշատակագրի ամփոփումը.

Հայերի դրութիւնը ՅաճկաՀայաստանում այն խնդիրներից մէկն է, որ ամէնայն իրաւամբ արժանի է համաշխարհային խաղաղութեան ձգտող մի համաժողովի ուշադրութեան: Եւ ներկայ համաժողովը ոչ միայն իրաւունք ունի հայկական դժբախտ խնդիրը շօշափելու, այլև նա պարտաւոր է այդ անել: Իրաւունք ունի, որովհետև մեր խնդիրը ունի պետութեան վերաբերող ներքին խնդիր չէ, այլ միջազգային իրաւունքի հարց, հաստատուած Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածով ու 1895 թւի մայիսի 6-ին մեծ պետութիւնների ձեռքով մշակուած և նոյնիսկ սուլթանից ստորագրուած բարենորոգումների ծրագրով: Պարտաւոր է, որովհետև խաղաղութեան նախկին ժողովներում ընդունուած վճիռների և միջազգային օրինագրում տեղ գտած 17-րդ յօդուածի համաձայն՝ «Ազգերը իրաւունք ունին մի պետութեան համար, որը պատճառում է վնաս մի ուրիշին իր եկամուտները վատնելով կամ որը կազմակերպում է կամ թող է տալիս իր հպատակների մի մասի կոտորած, հաստատել հոգաբարձական խորհուրդ»:

Մենք չենք առաջ բերի այստեղ հայերի կրած տառապանքները, այն սպանդանոցները, որ 1894 թւից սկսած սահմանուած էին հայերին մորթոտելու համար, արեան այն գետերը, որ միշտ հոսում են Հայաստանում մինչև Սասունի վերջին կոտորածը Սպաղանքում — տալիս են հայկական հարցին մի ցաւազին այժմէութիւն: Մենք չենք էլ փաստաբանի հայերի իրաւունքները, որովհետև բոլորիդ յայտնի է մեծ պետութիւնների խոստացած հովանաւորութիւնը մարտիրոս հայ ժողովուրդին: Մենք կը պնդենք միայն, որ այն ժամանակ, երբ հայերը գիտակցում են իրենց իրաւունքները, այն ժամանակ, երբ նրանք սպանիչ մի լուծի տակ, զրկուած են գոյութեան ամենատարրական պայմաններից, բնական է, որ նրանք ստիպուած են լարել իրենց բոլոր ուժերը, որպէսզի կամ իրենց համար մի տանելի դրութիւն ձեռք բերեն և կամ ջնջեն, անհետանան աշխարհի երեսից: Եւ այս պայմաններում, պարոններ, միթէ՞ գտնում էք դուք, որ համաշխարհային խաղաղութեան մեծ գործի համար մըշտական մի սպառնալիք չէ նաև հայկական դատը: Բայց ունէք այդ ժողովուրդին ապրելու և իր աշխատանքի արդիւնքներից օգուելու կարելութիւն, և նա կը նւիրի Արևելքում քաղաքակրթութիւն տարածելու իր պատմական կոչման: Աւելի հեղինակաւոր ձայներ, քան մեր ձայնն է, ձեզ կը հաստատեն, որ այս ժողովուրդը իր անցեալով, իր տրագիդիաներով և ընդունակութիւններով միանգամայն կանգնած է այն բարձրութեան վրայ, որը համապատասխանում է այդ կուլտուրական դերին, և որ նա ամէն անգամ, երբ նրան թողել են մի փոքր հանգիստ, նա ամենայնով կերպով քաղաքակրթութեան միջնորդ է հանդիսացել լուսաւոր Արևմուտքի և խաւար Արևելքի միջև: Բայց չէ. մեր նպատակը չէ մի կոչ ուղղել դէպի ձեզ. ներկայ խաղաղութեան համաժողովի խնամակալ կամիտէի ցանկում մենք տեսնում ենք բազմաթիւ անձնաւորութիւնների անուններ, որոնք Ֆրանսիայում և ուրիշ երկիրներում խօսքով ու գրքով բարձրաձայն արդէն վկայել են իրենց համակրութիւնը դէպի մեր դժբախտ ժողովուրդը: Մեր ցանկութիւնն է, որ այժմ, երբ այդ բոլոր անձնաւորութիւնները ժողոված են այստեղ, միացեալ ուժերով և աւելի ջերմ. քան երբեք, գծագրեն որոշ դիմումներ և ջանքեր, որոնց նպատակը լինի ներգործել կառավարութիւնների ու հասարակաց կարծիքի վրայ և ազատել վերջապէս հայ ժողովուրդը իր ներկայ վիճակից:

Զեկուցումը կարդալուց յետոյ Պ. Նովիկովը առաջարկեց համագումարին հետևեալ որոշումը, որը մշակել էր զեկուցումը քննող մասնաժողովը.

«Խաղաղութեան 9-րդ համաշխարհային ժողովը, ծանօթանալով պպ. Գամբարիանի, Կովալեվսկու, Սօբոլեւսկու, Լա-Պոնտէնի, Իր-Ռօբէրտի, Նովիկովի, Լիւսիէն Լէ-Փուայէի, Առաքելեանի, Լորիս Մելիքեանի եւ ուրիշների յիշատակագրին, կարծիք է յայտնում, որ հայերի կոտորածները ներկայացնում են վերջին մամանակներումս կատարուած ամենազարչելի գործերից մէկը: Համաժողովը յայտնում է իր համակրութիւնը այս դժբախտ ժողովուրդին եւ փախաբուծ է, որ տաճկական կառավարութիւնը հարկաւորի յարգելի սպանի անժխտելի իրաւունքները, որոնք երաշխաւորուած են Բերլինի դաշնագրով»:

Համաժողովը միաձայն ընդունում է այս առաջարկը: Բայց ահա խօսք է խնդրում նախագահից ուսու յայտնի փիլիսոփայ ու սօցիոլոգ Իր-Ռօբէրտին, միշտ յարգուած անձնաւորութիւն, և դիմում է ժողովին հետևեալ ազգու խօսքերով, որ մենք բերում ենք համառօտակի.

Այն դժբախտ հարցը, որ յայտնի է «հայկական հարց» անունով, ինձ թւում է, որ պահանջում է մեզանից աւելի խիստ որոշում, քան մասնաժողովի կողմից մեզ առաջարկածը: Ինձ թւում է, որ խեղճ Հայաստանը, ինչպէս միշտ, ներկայ դէպքում ևս զոհուած է այժմէութիւն ունեցող բօքրական և չինական այն երկու հարցերին, որոնցով մենք զբաղւեցանք այնքան երկար: Սակայն հայկական հարցը պակաս հետաքրքիր չէ քան բօքրականը: 300 հազար մարդ, կին և երեխաներ՝ մասնուած սրի բերանին մի վեհապետի հրամանով — սա մի աւելի սոսկալի երեւոյթ է, որ պէտք է մուչեցնէ համաշխարհային գիտակցութիւնը: Ի՞նչ պէտք է ասէ մեր ժամանակների մասին անողորմ պատմութիւնը: Եւրօպան վաղուց իվեր պարտաւորել է ապահովել Հայաստանի խաղաղութիւնը, ստիպելով Յաճկաստանին բարենորո-

դուժներ մտցնել երկրում: Ինչու՞նչ արել այդ մինչև այժմ: Անտարքարութեան և վատութեան այս ի՞նչ հողմ է, որ փչում է մեր օրերում քաղաքաքակրթ-
 ւած աշխարհի վրայ. այս ի՞նչ անզգայութիւն է, որ թոյլ է տալին մեզ սառնասիրտ ականատես լինել ամենասուկալի ոճիրներին: Չէ, տիկիներ, և պարոն-
 ներ, մենք պարտաւոր ենք աւելին անել հեկատոմների և աւերակների տակ թաղած Հայաստանի համար, և ես առաջարկում եմ մասնաժողովի որոշման աւե-
 լացնել նաև հետեւեալը՝.

«Համաժողովը ցաւում է, որ պառակտուժը, նա-
 խանձը և իւրաքանչիւր պետութեան մասնաւոր շահերի նեղ հասկացողութիւնը խանգարել են վերո-
 յիշեալ դաշնագրեք ստորագրող կառավարութիւն-
 ներին կատարել իրենց ամենաճշգրիտ պարտական-
 նութիւնները դէպի մի ժողովուրդ, որին հովանաւո-
 րելը ստիպողական է նրանց համար, համաձայն մի պաշտօնական պարտաւորութեան, որ ունի օրինական արժէք: Համաժողովը յոյս ունի, որ համաշխարհային խղճի արթնացումը և քաղաքակիրթ աշխարհի զայ-
 րոյթը կը մղեն վերջապէս եւրոպական կառավարու-
 թիւններին մի արմատական վճիռ տալու հայկական ցաւագին հարցին, ինչպէս այդ տեղի ունեցաւ դեռ վերջերս Կրէտէի համար»:

Պ. Ռօբէրտից յետոյ դիմում է համաժողովին թիւր-
 քաց «Մէշլէրէթ» լրագրի խմբագիր պ. ԱՏմէդ-Ռիզան և սկսում է իր ճառը մի ո ս տ ի կ ա ն ա կ ա ն յայ-
 տարարութեամբ: «Ձարմանում եմ — ասում է նա — որ մասնաժողովի երէկւայ նիստին հայերի առաջարկը քննելիս՝ ուսաց կառավարութեան ներկայացուցիչ պ. Ռաֆայելիչը պահանջում էր մասնաժողովի առաջարկում մտցնել նաև Ս. Ստեֆա օյի դաշնագրութիւնը, թէև Բերլինից յետոյ այդ դաշնագրութիւնը այլևս գոյութիւն չունի: Ել աւելի վարմանում եմ, որ մասնաժողովի որոշման ձայն տւեց այդ «պաշտօնական պատգամաւորը», որի կառավարութիւնը հակառակեց Անգլիային 1895 թւի մայիսեան ծրագիրը իրագործելու խնդրում»:

Անկախաձ. Ստամբոլի լրտեսական նախասենեակնե-
 րում իշխող բարոյական դոգմաներին աւելի հաւատա-
 լով՝ քան մարդկային մտքի ու խղճի պահանջներին, պարտը ուղեց իր այդ յայտարարութեամբ ասել, որ ուս կառավարութեան ինտրիգներն են ստեղծել և այսօր համաժողովի առաջ բերել իր, ԱՏմէդ-Ռիզայի ինչպէս նաև սուլթան Աբդուլ-Համիդի համար, ատելի «հայկական հարցը»: Արեւելեան այս սեռուած կուլտու-
 րայի մի զուակի հաշիւ էր դա: Համաժողովում կան բազմաթիւ համակրելի, բայց ուսատեաց տարրեր — ան-
 գիւցիներ, Փլանսիացիներ և շն: Ըստ հագործել նրանց հակառուսական տրամադրութիւնները և այդպիսով յետ մշել «հայկական հարցը» — ասա այդ հաշիւը: Եւ բարոյական այդ տիպարի մարդն է, որ ինքն իրեն համարում է «երիտասարդ թիւրքերի» ներկայացուցիչ: այդ մարդն է, որ տարիներով Փարիզում ընկած՝ ուրիշ ոչինչ չգիտէ, բայց եթէ հայերի հասցէին ուղղած ստոր զօրպարտութիւններով՝ շահագործել մի շարք յարգելի մարդկանց հաւատը, այդ վատ թիւրքն է — թող ներեն

մեզ արնիւ թիւրքերը — որ խաղաղութեան համաժողովի բացման օրից ևս առաւօտեանից մինչև երեկոյ չէր հեռա-
 նում գահիճից, ուզինալով անշուշտ իրեն յատուկ միջոցներով եթէ ոչ իր սզդի համար էլ մի բան անել, գոնէ լուեցնել մի ուրիշ ալլաի բողբոջ — հայկական բողբոջ: Եւ ո՞վ փիտէ մինչև ուր կը գնար իր հրապա-
 րակական ինսինուացիաներում պ. Ռիզան, բայց ժողո-
 վականների շըոցներ ու բողբոջներ կանգնեցրին նրան և նա տօնը փոխած շարունակեց այսպէս. —

«Համաժողովը չպէտք է դադրի Տաճկաստանում ապ-
 րող առանձին ազգութիւնների խնդրով այն հիման վրայ, որ այնտեղ պայմանները բոլոր ազգութիւնների համար միեւնոյն են: Հայերի համար առանձին բարե-
 նորագումների խնդիրը միտք չունի վերջապէս այն տե-
 սակէտից, որ հայերը ոչ մի տեղ մեծամասնութիւն չեն կազմում»: Ահա ինչու, պ. ԱՏմէդի կարծիքով, համա-
 ժողովը աւելի նպատակայարմար ընթացքի կը հետեւէր, եթէ՛ մերժելով մասնաժողովի և պ. Ռօբէրտի առա-
 ջարկները, ընդունէր հետեւեալ որոշումը.

«Համաժողովը ցաւում է, որ մեծ պետութիւնները փոխանակ նպաստելու ընդհանուր բարենորոգումների իրագործմանը Տաճկաստանում, առանց խտրութեան ազգի և կրօնի, պաշտպանել են և պաշտպանում են կամայական ուժով մի սուլթանի, որ սիստէմատի-
 քաբար հակառակում է քաղաքական կամ հասարա-
 կական ունէ բարելաւութեան և որը իսկական պատ-
 ճառն է այն վարչական անկարգութիւնների և դժ-
 բախտութիւնների, որոնք ճնշում են մուսուլմաններին նոյն չափով, ինչ չափով և քրիստոնեաներին»:

Պարոնին պատասխանում են պրօֆէսոր Մառիլէէ,
 Միքայէլ Յովհաննիսեան և «Անահիտ» հանդէսի իրմ-
 բագիր պ. Չօպանեան, պոլսեցի:

Պրօֆէսոր Մառիլէէն մի փայլուն ճառի մէջ շեշտում է, որ ինքը միանգամայն հակառակ է պ. ԱՏմէդ-Ռիզայի առաջարկութեան ու շեղմ կողմնակից մասնաժողովի և Ռօբէրտի կարծիքներին: «Ժողովը չպէտք է մոռանայ ասում է յարգելի պրօֆէսորը — որ թիւրքիան այն երկրներից է, որոնք իրենց ընդհանուր բարեկարգման համար պահանջում են անորոշ երկար ժամանակ, այն ինչ հայերի դրութիւնը կարօտ է անմիջական օգնութեան, և եթէ այդ օգնութիւնը չտրւի նրանց, նրանք կը ջնջւեն ամենամօտիկ ժամանակում: Դրա համար հարկաւոր էլ չէ, որ վերանորոգւեն 1895-1896-ի ընդհանուր կոտորածները, դրա համար միանգամայն, բաւական են այն մասնակի կոտորածները, ընդհանուր թշուառութիւնն ու անապահովութիւնը, որոնք անընդ-
 հատ իշխում են դժբախտ Հայաստանում: Ահա ինչու համաժողովը իր որոշումներում միանգամայն առանձին տեղ տալով «հայկական խնդրին», կը կատարի միմիայն իր ամենատարրական, անհրաժեշտ պարտականութիւնը, եթէ մի անյարմարութիւն կայ պ. Ռօբէրտի յաւելումի մէջ — Կրէտէի օրինակը, որ գուցէ վէճերի առիթ տայ — համաժողովը կարող է իբրև ելակէտ ընդունել 1895 թւի մայիսեան ծրագիրը, — մի ծրագիր, որը մշակել և ստորագրել են թէ պետութիւնները և թէ ինքը սուլթանը: Եւ եթէ մեծ պետութիւնները հայերի համար անհրաժեշտ բարենորոգումների կարիք էին զգում դեռ 1895 թւի սկզբին, ապա ուրեմն դրանից յետոյ տեղի

ունեցած աներևակայելի անգթութիւնները աւելի ևս հարկեցուցիչ են դարձնում 61-րդ յօդուածի հիման վրայ հայերի համար պահանջուող բարեփոխումների և ապահովութեան երաշխաւորութիւնները՝:

Միահամուռ ծափահարութիւններ:

Պ. Մ. Յովհաննիսեանը, կամենալով հ ա յ կ ա կ ա ն և թ ի ւ ը ք ա կ ա ն հարցերը որոշապէս զատել, սասց հետեւեալը.

«Տիկիներ և պարոններ. Թիւրք պատգամաւորի խօսքերը ձգտումն ունին ի մի ձուլել հայկական և ընդհանուր տաճկական խնդիրները — երկու խնդիրներ, որոնք էապէս տարբեր են իրարից: Մինչդեռ Օսմանեան կայսրութեան ընդհանուր բարենորոգումը տեղական մի խնդիր է, որ վերաբերում է սուլթանների ներքին քաղաքականութեան — հայկական հարցը վաղուց արդէն մտած է միջազգային իրաւունքի մէջ: Նա դրել է պաշտօնապէս դիւանագիտութեան կողմից դեռ 22 տարի պրանից առաջ և Եւրոպան հանդիսաւոր պարտականութիւններ է ստանձնել միջամտելու շարունակ յօգուտ հայերի Բայց մի մտացէք մանաւանդ, տիկիներ և պարոններ, այն բարձրագոյն փաստը, որ հայութիւնը տւել է 300,000 զօ՛՛՛ խողխողած օսմանեան վեհապետի հրամանով: Միմիայն այդ ջարդը, որ մեծագոյնն է մարդկային պատմութեան արհաւիրքներից՝ հոգի ու մարմին է տալիս Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածին... Կարելի է վերջապէս այնքան ձուլ համեմատութիւն դնել հայ և թիւրք ժողովուրդների միջակի մէջ: Այն ժամանակ, երբ, միւս հաւասար պայմաններում, թիւրքերը լիակատար կերպով օգտուում են իրենց նախնական-մարդկային իրաւունքներից — այսինքն՝ ունեն ապահովութիւն կեանքի և ստացւածքի, — Հայաստանը մեթոդիք բնաջնջման բեմ է ներկայացնում. ամբողջ հայ ժողովուրդը — խաղաղ և անզէն — մատնւած է Կարմիր հրէշի գազանութիւններին... Այո՛, տարբերութիւնը երկու գրութիւնների մէջ խոր է, անվերածելի: Համաժողովը պարտաւոր է ուշադրութեան առնել այդ տարբերութիւնը և չմոռանալ, որ տիեզերական խաղաղութեան նպատակներից շատ հեռու է մի գրութիւն, ուր հայերը շարունակում են հեծկտալ մի բարբարոս ուժի մի տակ, որը այնքան անգամ նշաւակել է քաղաքակրթւած աշխարհի ամենահեղինակաւոր ձայներով»:

Զերմ ծափահարութիւններ:

Պ. Չօպանեանը յայտնում է, որ պ. ԱՏմէդ-Ռիզան իր ընդհանուր առաջարկութիւնը հանդէս բերելով ուզում է խանգարել հայերին և այդ պատճառով նա այլևս չէ յարգելու պ. Ռիզային, ինչպէս յարգում էր մինչև այժմ (Տրտունջներ): Բայց ժողովը պէտք է ինկատի ունենայ հայերի ծանր կացութիւնը և կայացնի առանձին որոշում:

Նախագահ Շարլ Ռիշէն դէմ չէ պրօֆէսոր Դը-Ռօբէրտի յաւելման, միայն անյարմար է դտնում Կրէտէի դէպքի յիշելը: Դը-Ռօբերտի առաջարկում է «դիւանագետների ձեռքերը չկապելու» համար, այդ համեմատութեանը աւելացնել «օրինակ» խօսքը:

Պատուաւոր նախագահ Պասսին — մի զառամեալ ծերունի, որ յայտնի է իր երկարամեայ գործունէութեամբ

խաղաղութեան կազմակերպութիւններում — գրաւիչ պերճախօսութեամբ ուզում է, որ պահպանւի «Կրէտէ» խօսքը, բայց մի ունէ այնպիսի ձևով, որից չհետեւեր թէ համաժողովը ձգտում է պարտաւորեցնել պետութիւններին բարելաւել հայերի դրութիւնը անպատճառ Կրէտէի սահմանադրութեան համաձայն:

Մի ուրիշ ճառախօս — Վիգաքի պ. Վուարօլ — առաջարկում է ընդհանրացնել ճնշւած ազգերի հարցը և՛ ինկատի առնելով իուլանդական, Ֆինլանդական, ալժիրական և ուրիշ խնդիրները, ընդունել այսպիսի մի որոշում.

«Համաժողովը ցաւում է, տեսնելով, որ զանազան կառավարութիւններ շարունակում են գործադրել ամօթալի ճնշումներ իրենց տիրապետութեան ենթարկւած ազգութիւնների վերաբերմամբ»:

Վերջապէս նախագահը փակում է վեճաբանութիւնները և սկսում է քննարկութիւն:

Բւէ արկւում է նախ պ. Ռիզայի առաջարկը:

Մեր ժողով (ժախահարութիւններ):

Ապա՝ Վուարօլի առաջարկը:

Մեր ժողով:

Վերջումը՝ մասնաժողովի առաջարկը Դը-Ռօբէրտի յաւելումով (բացի Կրէտէի օէինակը):

Ընդունւում է ահագին մեծամասնութեամբ:

Բուռն ծափահարութիւններ:

Խաղաղութեան համաժողովի որոշումները, որոնք հետեւեալ օրը հրատարակեցին ամբողջ մարդկութեան ուղղած մի կոչի ձևով, պէտք է անմիջապէս հաղորդէին Ֆրանսիական արտաքին գործերի մինիստր Դէլկասէին, իսկ վերջինս իր կողմից այդ որոշումները պիտի ներկայացնէ Եւրոպական բոլոր պետութիւններին:

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՔԻՒՐՕՆ ստացած է՝
Սիզմակից 20 նուրի, Կ. Յ. Տ. Ա. 26, Խալուայ լճից 18 ռ. 10 կօպ, Արշալոյսից 10, Սկանակից 20, Կոտորածից 20, Եան քաղաքից 100, Սկանակից 26, Ընդամենը 238 ռ. 10 կօպ:

ՆԱԽԱՅԱՆԳՍՑԻ Կօմիտէն՝
Դուլիթ Բ.-ից (Բարազի Մ.-ի հարսանիքում հանգամանակած 7 ռ. 26 կօպ., Սպարապետի և Կուլիթ Բ.-ի միջոցով մեր թշնամուց 2 ռ., Գուրգէնից 60 կօպ., ՉՈՐԱՓՈՐԻ Ընդհանրից 6 ռ., ԶՐԱՇԵՆԻ «Գրգու» խմբից 10 նուրի: Գումար 24 նուրի 76 կօպէ:

ԱՊԱՌԱՅԻ Կօմիտէն՝
1899 թ. յուլիս-դեկտեմբեր ամիսներին՝ պատկերներից 10 նուրի: Նեցուկից 50, Նոյեմբեր 13-ից 21, 1900 թ. յունւար-յունիս ամիսներին՝ Մուսողից 50, Օհանից պատկերների համար 20, Թիթուց 10, Տիկին 10 Մամուկ 23. 50, Կօշուկու 90, Ոյժ 100, պատկերներից 20, կանանցից 50. 50, Գազանից 13 ռ.: Գումար 387 նուրի:

Ղ Ա Ր Ի Բ

Ա. Զ. Ա. Տ. Ո. Ի. Թ. Ե. Ա. Ն. Ճ. Ա. Ն. Պ. Ա. Բ. Ը. Ի. Ն.

ՊԱՏԱԿԵՐՆԵՐ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

(ԱՐՏԱՏՂՍԾ «ԳՐՕՇԱԿ»-ԴՑ)

Լոյս տեսաւ առաջին գրքոյկը: Դիմել է 50 սանտիմ, ճանապարհածախսով 60 սանտիմ: Դիմել

Rédaction du Droschak, Genève (Suisse)